अभिनव भारत शिक्षण संस्था संचलित

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय,नांदेड

संस्कृत विभाग

।।संस्कृतम्।।

ई लेखपुष्पम्

संपादक

डॉ.शशिकांत बसवेश्वर दरगु

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संस्कृतम्

ई पुस्तिका

संपादक —

डॉ.शशिकांत बसवेश्वर दरगु

विभाग प्रमुख, संस्कृत विभाग,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.४३१६०१

९४०५७७३१३४

प्रकाशक —

संस्कृत अभ्यास मंडळ, संस्कृत विभाग,

नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.४३१६०१

सिध्दी प्रकाशन, नांदेड

नंदी शोध संस्थान, नांदेड यांच्या संयुक्त विद्यमाने प्रकाशित

श्रावण व.०४, शालीवाहन शके १९४२

दिनांक : ७.८.२०२०,

संस्कृत दिन समारोह सप्ताह

ई—पुस्तिका

Available e-book on: www.nandifoundation.net

मूल्य — ५० /—

पृष्टसंख्या — १०५

सर्व अधिकार प्रकाशक

ISBN No. – 978-81-940206-6-0

ई पुस्तिकेतील लेखपूष्पातील मत स्वत: संशोधकांचे वैयक्तिक मत आहे. त्यास संपादक व प्रकाशक हे सहमत असतीलच असे नाही.

या पुस्तिकेतील कोणताही संदर्भ पूर्व परवानगी शिवाय प्रयुक्त करू नये.

वयम् ई -पुस्तिकां

कोविड -१९-विषाणुना

प्रभावितेभ्य:, सेवारतवैद्यकेभ्य:,

रक्षकेभ्य:,

मानवतारक्षायै प्रयत्नरतेभ्य: सर्वेभ्यश्च

समर्पयाम:।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अभिनंदन

'संस्कृतम्' ई—पुस्तिका प्रकाशनाच्या शुभप्रसंगी संस्कृत विभाग, संस्कृत अभ्यास मंडळ व सर्व विद्यार्थ्यांचे महाविद्यालयाच्या वतीने मन:पूर्वक अभिनंदन...

कोविड १९ सारख्या कठीण प्रसंगात कोणताही संसाधने सहजसाध्य नसताना आत्मविश्वास व प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून या ई—पुस्तिकेचे सुंदर निर्माण करण्यात आले. ही बाब आपल्या महाविद्यालयाकरीता अभिमानास्पद आहे. हा सर्वांना प्रेरणादायी प्रयत्न विद्यार्थ्यांच्या विजिगीषुवृत्तीचे प्रकटीकरण आहे. या उद्घाटन प्रसंगी पुनश्च एकदा विभाग प्रमुख व ई—पुस्तिकेचे संपादक डॉ.शशिकांत दरगु, प्रकाशक संस्कृत अभ्यास मंडळ सर्व पदाधिकारी व विभागातील सर्व विद्यार्थ्यांचे अभिनंदन करतो. आपली ही साहित्यसेवा मातृभूमीच्या चरणी समर्पित होवो.

प्राचार्य डॉ.सुधीर शिवणीकर

ISBN No: 978-81-94206-6-0

॥ शुभशंसनम् ॥

मम मनसि अतीव हर्षः उत्पद्यते यत्, नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालयस्य संस्कृतविभागान्तर्गतं अभ्यास मण्डलं संस्कृतदिननिमित्तेन 'संस्कृतम्' इति ई-पुस्तिकायाः प्रकाशनं निश्चितवान् । अभिनव भारत शिक्षण संस्थायाः सन्माननीयः अध्यक्षमहोदयः, सन्माननीयः सचिव महोदयः, सन्माननीयाः सदस्याः तथैव सन्माननीयः प्राचार्यः डॉ. सुधीर शिवणीकर महोदयः, एतेषां अभीष्टचिन्तनयुक्तप्रेरणया तथाच संस्कृतविभागप्रमुखः प्रा.डॉ.शशिकांत दरगु महोदयस्य मार्गदर्शनं अधिगृह्य संस्कृत विभागस्य विद्यार्थी अभ्यास मंडळद्वारा, व्याकरण ग्रंथ प्रदर्शनी तथैव श्लोक-सूक्तपठणादिविविधोपक्रमाः आयोजिताः भवन्ति । एषः 'संस्कृतम्' इति ई-पुस्तिकायाः प्रकाशनरूपी तत्रैव अन्तर्भूतः उपक्रमः, संस्कृतविद्यार्थिनः, अभ्यासकाः, संशोधकाः एतेषां कृते संशोधनात्मक तथाच चिकित्सात्मक लेखनविषये प्रेरकः एव । एतेन उपक्रमसहाय्येन संस्कृतान्तर्गतानां विविध अप्रकाशित विषयानां प्रकाशनं भूत्वा, संस्कृतसाहित्यस्य भाषायाः च अभ्यासः प्रसारः एव भवेत्।

एतस्मिन् उपक्रमे अन्तर्भूतान् विद्यार्थी अभ्यास मंडळ सर्व सदस्यान्, प्रा.डॉ.शशिकांत दरगु महोदयं च भवतां सर्वेषां 'संस्कृतम्' इति ई-पुस्तिकायाः प्रकाशनस्य हार्दिकशुभाशयाः।

प्रा. डॉ.गणंजयः कहाळेकरः
अध्यक्षः, संस्कृत अभ्यास मंडळ
स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ
नांदेड
संस्कृतविभागप्रमुखः
महात्मा ज्योतिबा फुले महाविद्यालयः, मुखेड.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संपादकीय

नमो नम:,

आज संस्कृतदिन सप्ताहानिमित्त आपल्या महाविद्यालयातील संस्कृत अभ्यास मंडळ सदस्यांच्या अथक परिश्रमामुळे ई—पुस्तिकेचे प्रकाशन होत आहे. हा एक नव व उत्साहवर्धक उपक्रम विद्यार्थ्यांनी पूर्ण केला आहे, प्रथम सर्वांचे विभागाच्या वतीने अभिनंदन व स्वागत आहे.

कोविड १९ च्या अत्यंत नैराश्यपूर्ण वातावरणात या तरूणांनी आपल्या अथक प्रयत्नांनी या पुस्तिकेचे निर्माण केले आहे. प्रथम मुलांनी उपक्रमाविषयी अन्त:क्षेत्रावर गुगल मिट समुहावर चिंतन बैठक आयोजित केली व या उपक्रमाविषयी मला अवगत केले. या नवसंकल्पास सिध्दीस नेण्याचे कार्य या काळात अत्यंत कठीण होते. तरी सुध्दा सर्वांनी आधुनिक साधनांचा योग्य उपयोग करीत या कार्यास पूर्ण केले. या उपक्रमाविषयी महविद्यालयाचे प्राचार्य डॉ.सुधीर शिवणीकर यांना सांगितले असता सरांनी अत्यंत उत्साहाने या कार्यास परवानगी दिली व त्याकरीता आवश्यक घटकांचे सूक्ष्म मार्गदर्शन केले.

‘संस्कृतम्’ ही ई—पुस्तिका विविध विषयावरील संशोधनपर प्रपत्रांनी समृध्द झाली आहे. यात विभागातील विद्यार्थ्यांचे शोधलेख आहेत तसेच आमचे ज्येष्ठ सहकारी समाजशास्त्र विभागप्रमुख डॉ.बिभीषण करे सर यांनी सुंदर लेख दिलेला आहे. वैदिक साहित्य पासून आज कोविड १९ च्या भीषण प्रकोपावर चाणक्यनीतीनुसार प्रशासनीक भूमिका विशद करणारे महत्त्वपूर्ण लेख या पुस्तिकेत आहेत. विद्यार्थ्यांनी प्रयत्नांची पराकाष्ठा करून या कठीण काळाचा सदुपयोग करीत या ई—पुस्तिकारूपी लेखपुष्पाची निर्मिती केली आहे. तसेच हे लेखपूष्प कोविड १९ या व्याधीने ग्रस्तरूग्ण, उपचार सेवा करणारे वैद्य, रक्षण करणारे पोलिस, तसेच प्रशासनीक सर्व कार्यालये व विविध स्तरावर प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सहकार्य करणारे सर्व घटक, सुजाण व जागरूक नागरीक यांना समर्पित करीत आहोत.

इति शुभाशीषा:।

डॉ.शशिकांत ब.दरगु

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अनुक्रमणिका

०१	संस्कृतभाषायां व्यवसायपरका: आयामा:।	प्रा.आदित्य अकोलकर	८
०२	अग्निहोत्र (यज्ञ) और पर्यावरण	डॉ.अखिलेश शर्मा	१२
०३	भाषा, भारतीय संस्कृती व पुरूषार्थ संकल्पना – समाजशास्त्रीय दृष्टिक्षेप	डॉ. बिभीषण करे	१६
०४	संस्कृतविषयी महापुरूषांचा दृष्टिकोण	डॉ. प्रशांत बिरादार	२१
०५	संस्कृत आणि संगीत	कल्याणी राहेगावकर	२५
०६	न्यायशास्त्रे मुक्तावल्यां मंगलश्लोकविचार:।	महेश झुंबर	२८
०७	Good Governance, Chanakya Niti and Pandemic Situation	Rashmi Anantrao Kousadikar	३०
०८	श्रीमद्भगवद्गीता निष्काम कर्मयोग – एक विवेचन	सविता चिटकलवार	३८
०९	भाषासु मुख्या मधुरा	सारंग शार्दुल	४६
१०	वारक्रमाची उत्पत्ती	प्रणव मुळे	५०
११	आधुनिक विश्वे संस्कृत भाषाया: महत्त्वम्।	सुरज देसाई	५२
१२	श्रध्दामयोऽयं पुरूष:।	प्रवीण काटे	५६
१३	संस्कृतसाहित्य परिचय:।	आरती जोशी	५८
१४	मध्यमव्यायोग नाटकातील हिडिंबा – मानवी राक्षसी	प्रा.डॉ.मीनाक्षी भांदककर	६४
१५	मुल्याधिष्ठित शिक्षण काळाजी गरज	देशपांडे दत्तात्रय	६७
१६	प्राणायाम	योगेश कुलकर्णी	७०
१७	वीरशैव शब्दाचा अर्थ व व्याप्ती	डॉ.शशिकांत बसवेश्वर दरगु	७४
१८	स्मृतींचा परिचय	प्रणव चौसाळकर	९४
१९	संस्कृत भाषेचे ऐक्यासाठी योगदान	प्रतीक्षा पांचाळ	१००
२०	दिव्या गीर्वाणभारती।	मंजिरी पाठक खडकीकर	१०३

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संस्कृतभाषायाम् व्यवयायपरका: आयामा:

प्रा.आदित्य हेमंतराव अकोलकर
भाग्यनगरम् ,(हैद्राबाद) तेलंगणा
क्रमांक : - ९५७५१२०४२८
EMAIL -jaishriram1993.aa@gmail.com

प्रस्तावना --

संस्कारम्करोति इति "संस्कृतभाषा | साइयम्भाषाविश्वस्यसरलाप्राचीना , विशिष्टाभाषा च विद्‌यते। संस्कृतेनैव मानवजीवनस्यविकासः यः बौद्‌धिकज्ञानप्राप्तेः अनन्तरम्भवति। सः भवितुम् अर्हति इति विदुषाम्मतम्। अस्याम्भाषायाम् उपलब्धः प्रत्येकवर्णः स्वरः च आत्मोन्नत्यै लाभकर: इति वैज्ञानिकमतम्प्राप्यते। भारतीयसंस्कृतेः मूलाधाराः , वेदाः , उपनिषदः , साहित्यम् . पुराणादिसंस्कृतभाषायाम् एव प्राप्यन्ते। यः एतेषाम्मूलाधाराणाम् अध्ययनं न करोति सःभारतेप्राप्तजन्मनः सौभाग्यन प्राप्नोति। संस्कृतभाषा एका विश्वव्यापी भाषा विद्‌यते। संस्कृतभाषायाम् आकृतिः ध्वनेः च परस्परसंबन्धः विद्‌यते। अतः एव यदा संस्कृतभाषायाम्वारंवारं पठनं भवति , तदा अर्थ अज्ञानात् अपिध्वनेः प्रभावः बुद्‌धिषु भवति। देवनागरी ब्राम्ही च लेखनप्रणाली द्‌वेसंस्कृतभाषा विश्वस्यभाषा वर्णमालायाम्वैज्ञानिकता सर्वाधिक साहित्यिकता , एतादृशैः बहैः। वैशिष्टै : युक्ता एषा भाषा भारतस्य मुकुटमिव विराजते। विश्वे उपलब्धमानासु भाषासु प्रत्येकस्य शब्दस्य न्युनातिन्यूनम् अधिकाधिकं च अर्थद्‌वित्रयं भवेत्। परम्संस्कृतभाषायाम्प्रत्येकस्य शब्दस्य (27) सप्तविंशतिअर्थाः भवन्ति। सर्वासु भाषासु एकवचनम्बहुवचनम्चभवतः परम्संस्कृतभाषाविश्वस्य एकैव भाषायस्मिन द्‌विवचनंविद्‌यते। संगणकस्य सर्वोपयुक्ता भाषा इति सिद्‌धम्संस्कृतभाषायाः अध्ययनेन स्मरणशक्तिः वर्धते। वाक्यरचनायाम्शब्दरचना सुशब्दक्रमःयदि विपरितस्थानप्राप्तः भवति तथाऽपि अर्थः तथैव भवत यथाक्रमबद्‌ध शब्दरचनया भवति। संस्कृतं न केवलं भाषा अयम्तु विचारः . संस्कृतिः . संस्कारः विद्‌यते। संस्कृतभाषायाम्विश्वकल्याणम् , शांतिः , सहयोगः तथा वसुधैव कुटुम्बकम् इति भावना विद्‌यते।

कर्मकांडविषयकः स्वरोजगारः

सनातनवैदिकसंस्कृत्याम्विशिष्टे मूहूर्ते क्रियमाणाम् ऋचायाः क्रियात्यकरूपविधिकर्मकांडम् , वक्तुं शक्यते। वेदेषुज्ञानकांडम् , उपासनाकांडम्तथा कर्मकांडम् इति कांडत्रयम्प्राप्यन्ते। वेदेषु सम्मिल्य एकलक्षमंत्राः प्राप्यन्ते। तेषु अशीतिसहस्त्रमंत्राः कर्मकांडस्य एव। अतः तेषु कर्मकांडप्रधानम्। कर्मकांडकतर्कयजमान संकल्पात्दक्षिणां प्राप्नोति। अयम्तस्यस्वयंरोजगारः वक्तुं शक्यते। यजमान संकल्पित कार्य पूर्णत्वात्पुरोहितः धनं प्राप्नोति। तथैव कर्मकांडे विविधासु पुजासु विविधानाम्पूजासाहित्यसामग्रीणाम् उपयोगः भावति। तदा तेषाम्निर्मितादान् अपितस्य कर्मकांडस्य उपयोगः भवति। यथा विवाहसंस्कारः अस्मिन्घटः , मृत्तिका . फलानि , शुष्कफलानिरत्नानि , पुष्पाणि ,

ISBN No: 978-81-94206-6-0

मंडपः , नूतनवस्त्रम् , पात्रम्तैलम्नैवेद्यम् आसनम्हरिद्रांकुंकुमचूर्णम् . अक्षत् , नारीकेनफलं , तथा विविधसामग्रीणाम् उपयोगःकर्मकांडेभवति। यः फलविक्रयंकरोतिसोऽपि अस्मिन्धनं प्राप्नोति , तैलविक्रेता अपि धनं प्राप्नोति। अतःकर्मकांडे पूजायाम् अर्थप्राप्तिः भवति। सा अर्थप्राप्तिः न केवलं पुरोहितस्य कृते तु समाजस्य सप्रत्येकस्य व्यवसायिकस्यच। प्राचीनकाले राजाभिः कृतअश्वमेध , राजसूययज्ञादि कारणेनैव समाजस्य अर्थप्राप्तिः आसीत्। द्वादशेषु मासेषु यज्ञानाम् आयोजनम् आसन्। कर्मकांडम् इति विश्वस्य इदृशी पद्धतिः यथा समाजस्य प्रत्येकस्य घटकस्य लाभः तस्मात् आसीत्। विद्यतेच। अतः कर्मकांडम् इति न केवलं पुरोहितस्य अर्थप्राप्तेः साधनम् , स्वयंरोजगारः च इति समाजस्य जीवनवाहिनिः पद्धतिः च वक्तुं शक्यते। -

वास्तुविधानात्स्वरोजगारः -

भारतीय संस्कृत्याम्विविध क्षेत्रे विविधं शास्त्रं कल्पितम् उक्तं च। धनवाणिज्यविषयकम् अर्थशास्त्रम् , न्यायनीतिविषयकम्नीतिशास्त्रम्तथैवगृह – भवनादि रचनाज्ञानपूरकशास्त्रम्वास्तुशास्त्रम्विद्यते। वर्तमानअवस्थायाम्वैदेशिकवैज्ञानिकैः अपि इदम्शास्त्रं सम्मितम्। प्राचीनकालात्वर्तमाने अपि जनाः गृहं , भवनं , मंदिरं च शास्त्रदृष्टया युक्तं सम्पन्नं च इच्छन्ति। कलियुगे अपि जनाः वास्तुशास्त्रानुसारतः निर्मितं गृहं इच्छन्ति। इदम्वास्तुशास्त्रम्संस्कृतभाषायाम् एव विद्यते। वास्तुस्थाने जातानाम्दोषानाम्नि वारणम्शांत्यादि क्रिया भवति। तस्मिन्वास्तुशास्त्रज्ञः धनप्राप्तिः भवति। यथावर्तमाने (इंजिनिअरतथाइंटीरिअरडिजाइनर) धनं प्राप्नोति। वास्तुशास्त्रज्ञः यथा वदति तथा गृहनिर्माणकर्तारः गृहनिर्माणं कुर्वन्ति। तस्य गृहनिर्माणात्कारागिराणाम् अपि धनप्राप्ति विद्यते। गृहेगृहे जलनलिका भवति तस्य विक्रेतारः धनं प्राप्नोति। विद्युतविषयकविक्रेतारः अपि तस्मिन धनं प्राप्नोति। अधुना गृहेगृहे पाकगृहे काष्ठनिर्मितम् (फर्निचर) पात्रस्थानं प्राप्यते तस्मिन्वृक्षकर्तारः लाभम्प्राप्नोति। गृहनिर्माणकालेयत्यत् आवश्यकम्भवति तस्मिन्वास्तुशास्त्रज्ञः आत्मभागम्स्वीकरोति। वास्तुविधानानुसारतः निर्मितं गृहंसुखं , सौभाग्य , च ददाति इति जनानाम् अनुभवः। अतः जनाः वास्तुशास्त्रयुक्तं गृहं इच्छन्ति। प्रचलितेस्मिन् अस्मिन्युगे प्राचीनयुगे च वास्तुशास्त्रज्ञानाम् अर्थप्राप्तिः वास्तुनिर्माणात्मार्गदर्शनात्विद्यते च।

ज्योतिषविद्यायाःस्वरोजगारः

ज्योतिषम् इति गृहाणाम्ज्ञानार्थम्प्राचीन ऋषिमुनिभिः दत्तम् एकम्ज्ञानं विद्यते। ज्योतिषम् इति ग्रहाणाम्ज्ञानेन मनुष्यः तत्नुसारतः कार्यकरोति यस्मात्लाभ : भवेत्। अस्मिन्युगे संगणक उपयोगेन ज्योतिषक्षेत्रम्सरलं विस्तृतम्चजातम्। केवलं भारते एवं 1800 ज्योतिषअंतर्जालकेन्द्राः सन्ति। विदेशेषुलक्षद्वयंसंख्याविद्यते।युवानःज्योतिषअध्ययनंकृत्वातस्मात्एवजीवनयापनंकर्तुम्इच्छन्ति।इदम्ज्योतिषशास्त्रम्संस्कृतभाषायाम्विद्यते।अस्मिन्कालेमहाविद्यालयेषुज्योतिषविषयकाःशिक्षणप्रणालयःनिर्मिताःप्रचालिताःच।तस्मात्ततःपदवीकाप्राप्तेःअनंतरम्शासनमान्यरीत्याज्योतिषव्यवसायःकर्तुमशक्यते।भविष्यत्काले

ISBN No: 978-81-94206-6-0

भविष्यमानानाम्स्वजीवनदशांज्ञातुंसर्वेउद्युक्ताःभवन्ति।बालानाम्स्वास्थ्यकारणात् , युवानाम्शिक्षणव्यवसायकारणात्तथा वृद्धानाम्स्वास्थ्य तथा कुटुंबचिन्ताकारणात्ज्योतिषाणाम्समीपेगन्तव्यं भवत्यैव। तत्र गमनात्ज्योतिष उक्तनियमानुसारतः सः उपायः कर्तव्यः भवति। सर्वेषाम्गृहाणाम्यथाफलवैविध्यता अपि विद्यते , तथा सावैविध्यताधान्य , दानसंबंधिता भवितुम अर्हति। तस्मात्धान्यरूपातसाऽपि अर्थप्राप्तिः एव विद्यते। ज्योतिषविद्या न केवलं पत्रेणैवसाध्या , अस्मिन युगेसंगणकमाध्ययेन विदेशेषु अपि भारतीयाः भारते स्थित्वाविदेशात्कार्यकर्तुम शक्तुवन्नि , धनंप्राप्नुवन्ति च।ज्योतिष उक्तनियमानुसारतः सः उपायः कर्तव्यः भवति। सर्वेषाम्गृहाणाम्यथाफलवैविध्यता अपि विद्यते , तथा सावैविध्यताधान्य , दानसंबंधिताभवितुम अर्हति। तस्मात्धान्यरूपातसाऽपि अर्थप्राप्तिः एव विद्यते। ज्योतिषविद्यान केवलं पत्रेणैवसाध्या , अस्मिन युगेसंगणकमाध्ययेन विदेशेषु अपि भारतीयाः भारतेस्थित्वा विदेशात्कार्यकर्तुम शक्तुवन्नि , धनंप्राप्नुवन्ति च।

शिक्षाविभागेषुरोजगारः

भारतस्य न तु विश्वस्य संस्कृतयः शिक्षाःासुआधारभूताः सन्ति। भारतीयसंस्कृतिः या विश्वमान्या . विश्वगुरू : च कथ्यते तस्याः मूलाधाराः वेदाउपनिषदः पुराणानि च संस्कृतभाषायाम्सन्ति। सः पाठ्यक्रमविद्यालयेषु , महाविद्यालयेषु च प्रचलति। संस्कृतभाषामाध्ययेन कृत अध्ययनस्य उपयोग आत्योन्नत्यै भवति एव। परम अस्मिन युगे धनप्राप्तेः साधनम् अपि भवितुम् अर्हति। भारतशासनम्संस्कृताशिक्षाविभागस्य कृते अधुना सम्यक कार्य करोति। शासनेन संस्कृतशिक्षायाः कृते विविधसंस्कृतविश्वविद्यालयानाम्स्थापनाकृता। तत्र शिक्षणप्राध्यापकरूपेण ये कार्य कुर्वन्ति तेषाम्वेतनं शासनकार्याति। विद्यालयेषु महाविद्यालयेषु च सर्वत्रसंस्कृतविषयः प्रचलति। विद्यालयसंख्यादृष्टयाशिक्षकाः अपि बहवाःसन्ति। न केवलंभारतराष्ट्र अपि तु विदेशेषु अपि शिक्षाविभागेषु रोजगारप्राप्तिः भवति अधुना। ऑक्सफोर्डविश्वविद्यालयस्य प्रवेषद्वारेएवसंस्कृतश्लोकाः लिखितः प्राप्यन्ति। जर्मनीराष्ट्रचतुर्विषति स्थाने संस्कृतअध्ययनम्प्रचलतिः ततः भारतीयाः संस्कृतमाध्यमेनअर्थप्राप्तिः कुर्वन्ति। अंतराष्ट्रीयअंतरालसंशोधनकेन्द्रनासा इति नाम्ना प्रसिद्धम्तस्मिन्संस्कृतशिक्षाप्राप्तानप्राधान्यतयास्वीकुर्वन्ति ततः विपुलंधनं अपि ददाति। अतः संस्कृतशिक्षाया : माध्यमेन स्वरोजगारः भवत्यैव।

अनुवादविषयककार्यात्स्वरोजगारः

वर्तमाने भारतीय संस्कृतिः जना इच्छन्ति। यथापूर्वम् उक्तम्भारतीयसंस्कृतेः मूलाधारः वेदा , उपनिषदः च संस्कृतभाषायाम्सन्ति। वैदेशिकाः यदि तत्ज्ञान प्राप्तुं इच्छन्ति अथवायेसंस्कृतम्नजानामितेयदितत्ज्ञानप्राप्तुं इच्छन्ति तदा तस्य अनुवादः तेषाम् इच्छा मतानुसारतः कर्तव्यः भवति। सः अनुवादः संस्कृतज्ञः एव कर्तुम्कार्यः। एतस्मात् अनुवादात्वर्तमाने धनप्राप्तिः

ISBN No: 978-81-94206-6-0

भवति। संस्कृतस्यअनुवादः अन्यभाषासु अथवा अन्यभाषायाः अनुवादः संस्कृतभाषायाम् इदम्धनप्राप्तिः साधनंवक्तुं शक्नुवन्ति। अनिश्चित्कालपर्यन्तम् इदम्प्रचलिष्यति। शासकीयसेवायाम्सर्वेषु विभागेषु अनुवादक इति नाम्ना स्थानं भवति। संस्कृतज्ञः तत्स्थानं प्राप्यधनार्जनं कर्तुम्शक्नोति।

सैन्यक्षेत्रेस्वरोजगारः

भारतीयसैन्यरले (JCO) ज्युनिअर कमिशनऑफीसर , इति नाम्ना एकपदम्विद्यते। यत्संस्कृतभाषायाम्प्राप्तपद्वीका छात्रः सः तत्रकार्यम्कर्तुम्शक्नोति। सापदवीकासंस्कृतभाषायाम्तया तत्र तस्य आवेदकस्य कर्मकांडादि ज्ञानंदृष्टवाशरीरयष्टीम्दृष्ट्वा च तत्स्थानंसः प्राप्नोति। धर्मगुरूः इति हिन्दुमतानुसारतः ततनाम्तस्यपदवेः भवति। अतःसैन्यक्षेत्रे अपि संस्कृतमाध्यमेन स्वरोजगारप्राप्तिः कर्तुम्शक्यते।

रोजगार: तुभवतिएवपरंतुयेसंस्कारा: भविष्यन्तिततमूल्यम्नकेनापिप्राप्तुम्शक्नुम: ।

संस्कृतायहिकार्यकरणम्। नित्यजीवनभागभूतम्।।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अग्निहोत्र (यज्ञ) और पर्यावरण

डॉ.अखिलेश अ. शर्मा
संस्कृत विभाग
मूल जी जेठा महाविद्यालय,
जलगांव (महाराष्ट्र)

प्राचीन भारतीय संस्कृति अपने अनूठे वैज्ञानिक प्रयोग एवं अपनी श्रेष्ठ संस्कृति के द्वारा पर्यावरण का रक्षण करते आई है। तथा इस पर्यावरण के रक्षण के लिए ही यहां पर बड़े-बड़े यज्ञ , अग्निहोत्र इत्यादि के कार्यक्रम किए जाते थे। कालांतर में इनमें बिगाड़ उत्पन्न हुआ तथा यह केवल कर्मकांड के द्योतक बन गए। आज जब मैं अपना विषय अग्निहोत्र और पर्यावरण ले रहा हूं तो आज भी कुछ लोगों को आश्चर्य हो सकता है। की होम हवन के द्वारा भी कहीं कोई पर्यावरण की रक्षा की जा सकती है? पर कालिदास की एक उक्ति है......

"पुराणमित्येव न साधु सर्वम्......."१

पुराना सब कुछ ठीक है ऐसा भी नहीं है तथा सब कुछ खराब है ऐसा भी नहीं है विद्वानों ने उसका चिंतन करना चाहिए मनन करना चाहिए और उस पर अपने विचार प्रकट करने चाहिए। ठीक इसी प्रकार यज्ञ की अवस्था है कुछ लोग इसे पूर्ण रुप से पाखंड कहते हैं परंतु कुछ लोग इसे पूर्णत: वैज्ञानिक भी कहते हैं तो कुछ लोग इसे कर्मकांड की वस्तु मानते हैं। इस विषय को लेने का तात्पर्य भी मेरा यही है कि मैं संक्षेप में यह बता सकूं कि यज्ञ पर्यावरण के लिए कितना उपयुक्त है।

पर्यावरण या वायुप्रदूषण क्या है?

सबसे पहले हम यह जानने का प्रयत्न करेंगे कि पर्यावरण क्या है ? मनुष्य आंतरिक तथा बाह्य दो परिस्थितियों के अंतर्गत जीवित रहता है दोनों परिस्थितियां एक दूसरे पर आश्रित रहती हैं। बाह्य परिस्थितियां जो इसे चारों ओर से घेरे रहती हैं, इसी को पर्यावरण कहते हैं। जो भूमंडल, जल मंडल एवं वायुमंडल से मिलकर बना है। भूमि, ठोस द्रव एवं गैस का संघात होती है।"ठोस भाग में जीवांश एवं खनिज अंश होते हैं, द्रव्य जल के रूप में गैस वायु के रूप में रहती है। खनिज 45% जीवांश 5% जल 10% तथा वायु 40% के लगभग रहता है। इसके अतिरिक्त तक उपजाऊ भूमि में अनेक प्रकार के सूक्ष्म जीवाणुओं की कॉलोनी होती है, जो 1 ग्राम मिट्टी में करोड़ों की संख्या में होते हैं। जलमंडल , जो ऑक्सीजन एवं हाइड्रोजन दो गैसीय तत्वों की रासायनिक क्रिया से बनता है, जिसमें ऑक्सीजन लगभग 1 10% तथा हाइड्रोजन 11 परसेंट विद्यमान होता है। भूमि की सतह से लगभग 40000 फीट की ऊंचाई तक वायुमंडल होता है, जिससे लगभग 78% नत्रजन, 21% ओषजन , शेष 1% में हाइड्रोजन कार्बन ओजोन आदि तत्व गैस बुक में पाए जाते हैं, कुछ वाष्प आर्द्रता एवं सूक्ष्म कण भी होते हैं।"२

वायुमंडल के तत्व ही जल मंडल में और इन दोनों के ही तत्व भूमि मंडल में खनिज कणों के साथ उपस्थित होते हैं।मनुष्य, पशु ,पक्षी, पादप आदि सभी प्राणियों के शरीर इन्हीं तत्वों के आधार पर बनते हैं। जैसे

ISBN No: 978-81-94206-6-0

उक्त भू जल एवं वायुमंडल एक दूसरे को प्रभावित करते हैं वैसे ही प्राणियों के शरीर भी इन मंडलों के क्रियाकलापों से प्रभावित होते हैं।भूमि से प्राप्त होने वाले खाद्यान्नों का उत्पादन केवल भूमि के उपजाऊपन पर ही निर्भर नहीं है, अपितु जल एवं वायु मंडलों की सक्रिय सहायता पर आश्रित है। प्राणियों के जीवन के लिए अन्न आवश्यक है, उससे अधिक जल और जल से भी अधिक वायु परम आवश्यक है। इसलिए वायुमंडल जिसके तत्वों का अनुपात स्थिर सा होता है, उसमें किसी भी क्रिया के द्वारा विक्षोभ या परिवर्तन होता है, तो वह मनुष्य या अन्य प्राणियों के लिए हानिकारक हो जाता है। उसी को वायु प्रदूषण कहते हैं। वायु प्रदूषण के कारण भी बहुत से बताए जाते हैं। "वे सभी पदार्थ जो सामान्य से अधिक मात्रा में वातावरण के अंदर पहुंचकर मनुष्य, पशु, वनस्पति व अन्य द्रव्यों पर कुप्रभाव डालते हैं प्रदूषक कहलाते हैं। इसमें महीन छोटे कण होते हैं, जो धातु, कार्बन ,का, रेसिंग, पोलने,फंगस, बैक्टीरिया, वायरस व रासायनिक पदार्थ होते हैं।"३ आज के वायु प्रदूषण के विषय में कहा जाता है कि 60% मोटर आदि वाहनों, धूम्रपान ,एयर कंडीशनर, जनरेटर स्वचालित इंजन से होता है। तथा शेष 40%कारखानों आदि से वायु प्रदूषण होता है। दिल्ली में तो इसी वर्ष २०१९ में ऐसी अवस्था हो गई थी की ऑक्सीजन गैस सिलेंडर लेकर चलना पड़े। हजारों लोगों ने तो मास्क बांधकर अपने कई दिन व्यतीत किए। "शुक्र ग्रह पर पहले समुद्र थे किंतु वहां तापमान की वृद्धि के कारण सब जलीय तत्व भाप बनकर उड़ गए। वैज्ञानिकों ने चेतावनी दी है कि वर्तमान में जैसे खतरनाक रसायनों का प्रयोग हो रहा है तथा पार्थिव पदार्थ जलाए जा रहे हैं ऐसे ही निरंतर जलाए जाते रहे पृथ्वी भी 1 दिन शुक्र ग्रह की तरह बन जाएगी। पृथ्वी का तापमान भी बढ़ता जा रहा है जिसका कारण पर्यावरण का दूषित होना है।"४ इस प्रकार हम सभी पर्यावरण प्रदूषण वायु प्रदूषण इत्यादि से चिंतित हैं। सभी इस पर विचार भी कर रहे हैं और हम में से अनेकों लोगों ने वृक्ष संवर्धन इसका सबसे बड़ा उपाय बताया है। परंतु क्या और भी कोई उपाय हैं ?जी निश्चित है? वह कौन सा उपाय है ?यह हम नीचे सिद्ध करेंगे।

यज्ञ द्वारा वायु प्रदूषण का निवारण.....

ऊपर हमने देखा कि लगभग वायु प्रदूषण यह विशेष रूप से धुएं से होता है और धुए से बादल बनते हैं बादलों से वृष्टि होती है और वृष्टि के तत्व ही पशु, पक्षी, वनस्पति इत्यादि ग्रहण करते हैं। यज्ञ के विषय में कुछ बताने से पूर्व हम कुछ वैज्ञानिकों के द्वारा दिए गए, अनुभव किए गए उदाहरण देखेंगे..डॉ.हैफकिन (फ्रांस)ने कहा है.."घी के जलाने से रोग कीट मर जाते हैं"५ "डॉ कुंदन लाल अग्निहोत्री टी.बी. सेनेटोरियम जबलपुर में टी.बी. के रोगियों की यज्ञ के द्वारा चिकित्सा की उनके अनुसार गाय के घी से युद्ध करने पर रोगी शीघ्र स्वस्थ हो हुए।"६ अमेरिका की अग्नि पुत्र यूनिवर्सिटी में कराए गए शोध के अनुसार गायकी के साथ सामग्री की मंत्र उच्चारण के साथ जब आहुतियां दी जाती हैं तब निम्न प्रकार की चार गैसों का पता चलता है.. "पहली अथिलीन ऑक्साइड, दूसरी प्रोपिलीन ऑक्साइड, तीसरी फॉर्मे ल्डिहाइड, चौथी प्रोपियोलेक्टोन। आहुति देने के पश्चात गो घृत से एसिटिलीन निर्माण होता है, यह एसिटिलीन प्रखर उष्णता की ऊर्जा है जो दूषित वायु को अपनी ओर खींचकर उसे शुद्ध करती है। गो घृत से उत्पन्न इन गैसों में कई रोगों को तथा मन के तनावों को दूर करने की अद्भुत क्षमता है ।"७ "2 दिसंबर1984 की रात में भोपाल में भयंकर गैस त्रासदी की घटना हुई जिसमें हजारों लोग मारे गए परंतु वहीं पर जब अपनी पत्नी त्रिवेणी को उल्टी करते देखकर श्री एस एल कुशवाह की नींद रात्रि में 1:30 बजे खुल गई

ISBN No: 978-81-94206-6-0

कुशवाहा अध्ययन का कार्य करते हैं जब देखा कि बच्चे भी हंसने लगे हैं आंखों में जलन होने लगी है दम घुटने लगा है और यह पता चला कि यूनियन कार्बाइड फैक्ट्री से गैस रिस रही है जिसके कारण यह सब हो रहा है और उन्होंने भी जब घर से बाहर निकलने की तैयारी की तो उन सब ने सोचा क्यों ना हम अग्निहोत्र करें पूरे परिवार ने यज्ञ किया और (M.I.C.) गैस का दुष्प्रभाव समाप्त हो गया।"८ इस प्रकार के अनेकों उदाहरण दिए जा सकते हैं आइए हम संस्कृत के ग्रंथों को देखेंगे कि उन्होंने यज्ञ का किस प्रकार वर्णन किया है। भगवत गीता कहती है...."अन्नाद भवन्ति भूतानि........९ अर्थात अन्न से सभी प्राणी उत्पन्न होते हैं, पर्जन्य के बिना अन्न असंभव है तथा पर्जन्य का कारणी भूत यज्ञ है।"

"अग्नौ प्रस्ताहुति: सम्यक् आदित्यमुपतिष्ठते।आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं तत: प्रजा।।"१०

अर्थात् अग्नि में डाली हुई आहुती आदित्य (सूर्य) की किरणों को पुष्ट करती है और उन पुष्ट हुई किरणों से वर्षा होती है। इस बात को आज के भौतिक वैज्ञानिक भी मानने लगे हैं। कुछ लोग यह भी कहते हैं कि प्रदूषण की समस्या को रोकने के लिए घरों में पुष्प, इत्र, अगरबत्ती इत्यादि जलाने से भी प्रदूषण समस्या हल हो सकती है। परंतु इस बात का सटीक उत्तर यह है कि पुष्पा इत्र चंदन तथा अगरबत्तियों की सुगंध वायु में फैल सकती है परंतु वह वायु में विद्यमान खराब जीवाणुओं (बैक्टीरिया) को मार नहीं सकती है ।वायु में सुगंध तो फैलेगी परंतु वह सुगंध उस दुर्गंध में मिल जाएगी। अगरबत्तियों की सुगंध उस वायु में घुसकर उसकी दुर्गंधी का छेदन कर बाहर नहीं निकल सकती है, नहीं वह सुगंध आकाश में ऊपर चढ़ सकती है क्योंकि उस कृत्रिम गंध में हल्का पन नहीं होता है।जब तक वह हल्की होकर ऊपर नहीं उठती तब तक बाहर की शुद्ध वायु उस रिक्त स्थान में नहीं आ सकती है। बाहर की शुद्ध वायु को वहां आने के लिए खाली जगह चाहिए। अग्निहोत्र की अग्नि में वह शक्ति होती है जो वायु में व्याप्त दुर्गंधी का छेदन कर सके, भेदन कर सके और हवन की गैस हल्की होने के कारण वह समस्त दूषित वायु को ऊपर की और उठा लेती है जिससे वायुमंडल में बने उस रिक्त स्थान पर बाहर की शुद्ध वायु आकर जगह घेर लेती है इस प्रकार यज्ञ द्वारा वायुमंडल की शुद्धि वैज्ञानिक कसौटी पर खरी उतरती है।अतः पर्यावरण की शुद्धि करने का कारगर उपाय यज्ञ ही है।

यहां एक छोटा सा उदाहरण देना ठीक रहेगा की एक हरी मिर्ची को यदि एक व्यक्ति खाता है तो उस अकेले को ही कुछ ना कुछ कठिनाई परेशानी होती है ।परंतु उसी हरी मिर्च को यदि अग्नि के साथ में संयोग कर देते हैं तो वह अग्नि में मिलकर 100 गुना शक्ति वाली हो जाती है।ठीक इसी प्रकार घृत या विभिन्न औषधियों के बारे में भी अवस्था है जो घृत एक व्यक्ति के खाने से एक व्यक्ति को ताकत देता है ,परंतु वही घृत यदि अग्नि में डाला जाए तो उस घृत की भी 100 गुना शक्ति बढ़ जाती है और गाय के घी में यह तत्व होता है कि वह ऑक्सीजन तैयार करता है। इसीलिए मोटर ,कारखाना, बीड़ी सिगरेट ,पेट्रोल,डीजल का धुआं आम आदमी स्वीकार नहीं करता है परंतु घृत का धुआं(सुगंध) सब को सहन करने योग्य होता है। प्लेग के टीके के आविष्कर्ता फ्रांस के डॉक्टर हैफकिन ने लिखा है......"प्लेग के विष प्रभाव कोबंद करने के लिए कई महीने दवाइयों तथा पदार्थों पर व्यतीत किए गए परंतु जब भी पर परीक्षण किया तो आश्चर्यचकित रह गया क्योंकि गौ घृत परम विष नाशक सिद्ध हुआ"११। वेद कहता है...."घृतेन द्यावापृथिवी पूर्येथाम्"१२ अर्थात द्युलोक और पृथ्वी को घृत से भर दो।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

यह भरने की बात इसलिए कही गई है कि उससे मनुष्यों ने यज्ञ करना चाहिए और स्वस्थ रहना चाहिए। भारत के सूक्ष्म जीव वैज्ञानिक डॉ. अरविंद मांडेकर ने अग्निहोत्र के धुंए का विश्लेषण किया है, उनका कहना है कि " अग्निहोत्र के धुंए में सूक्ष्म जीवाणु रोधक करने वाले फॉर्मलडिहाइड एवं अन्य अवरोधक तत्व होते हैं। प्रयोग करने के बाद उन्होंने जाना कि कमरे में सूक्ष्म जीवाणुओं की संख्या अग्निहोत्र के पश्चात 80% कम हुई है"१३

अग्निहोत्र में कुछ लोगों की शंका होती है कि इसके अंदर जो लकड़ियां डाली जाती हैं उससे कार्बन डाइऑक्साइड गैस फैलती है। उनकी यह शंका एकदम उपयुक्त है परंतु उन्हें यह नहीं पता कि यज्ञ के अंदर पलाश, आम, पीपल ,गूलर ,बरगद ,बिल्व, आदि की छिलका युक्त समिधांएं डाली जाती है जो अति न्यून कार्बन डाई ऑक्साइड छोड़ती हैं।इलाहाबाद विश्वविद्यालय के रसायन विभाग के अध्यक्ष डॉ सत्यप्रकाश जी ने भी यज्ञ पर अनेक प्रयोग किए तथा उसके अनेक लाभों को सिद्ध किया उन्होंने अपनी" पुस्तक "Agnihotra"मे यज्ञ द्वारा उत्पन्न फौरमैल्डहाइड(formaldehyde)गैस के अनेकों लाभ बताते हुए लिखा है कि यह गैस बिना परिवर्तित हुए वायुमंडल में फैल जाती है। कुछ अंश तक यह जिस से निकली हुई कार्बनडाइऑक्साइड भी फौर्मैल्डहाइड में परिवर्तित हो जाती है यह एक शक्तिशाली कीटाणु नाशक तत्व है तथा अनेक पदार्थों को सड़ने से या बचा लेता है।"१४ हंस के विज्ञान विषय के "प्रो. ट्रिलवर्ट इनके अनुसार जलने वाली शक्कर के दोहे में वायु शुद्ध करने की अपूर्व क्षमता है तथा गाय के घी में विष प्रतिरोधक शक्ति विद्यमान है जो पर्यावरण के लिए शोधक है"१५

इसी प्रकार हम कह सकते हैं कि यज्ञ की उपयोगिताकेवल कर्मकांड के लिए या धार्मिक अनुष्ठान के लिए ही नहीं है अभी तो वह वातावरण शुद्धि के लिए भी है और यदि आज उस थेरेपी को हम आगे बढ़ा पाए उसको कर पाए तो आज भी हमें यदि के माध्यम से पर्यावरण को सुधारने का अवसर मिल सकता है।

संदर्भ सूची

१ कालिदास मालविकाग्निमित्रम् श्लोक क्र २

२ देवनारायण भारद्वाज ब्रह्मवर्चस्काम २०१३ पृष्ठ १९८

३.......वहीं........पृष्ठ १९९

४........वहीं.........पृष्ठ २००

५ ज्ञानेश्वर आर्य प्रर्यावरण प्रदूषण। पृष्ठ २२

६. ....वहीं........पृष्ठ २२

७ ....वहीं..........पृष्ठ२३

८ विठ्ठलदास मोदी आरोग्य जुलाई १९८५

९ भगवद्गीता। अध्याय .३। श्लोक १४.१५

१० मनुस्मृति। अध्याय ३। श्लोक ७६

११ यज्ञ थेरेपी। संदीप आर्य।पृ. ५७

१२ यजुर्वेद। अध्याय ५। पृ.२८

१३ यज्ञ थेरेपी। संदीप आर्य। पृ.५५

१४.......वहीं............। पृष्ठ ७६१५ सत्यकाम पाठक। ब्रह्मवर्चस्काम। पृ.५९

ISBN No: 978-81-94206-6-0

'भाषा, भारतीय संस्कृती व पुरूषार्थ संकल्पना' — समाजशास्त्रीय दृष्टिक्षेप

डॉ. बिभीषण करे
समाजशास्त्र विभाग प्रमुख
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.
ईमेल— bibhishank@rediffmail.com

१.१ प्रस्तावना: व्यक्ती आणि समाज परस्परपुरक आहेत. व्यक्ती आणि समाजाचे नाते अतूट आहे, म्हणजेच समाजाशिवाय व्यक्ती आणि व्यक्तीशिवाय समाज अपूर्ण आहे. व्यक्ती समाजाचा अविभाज्य घटक आहे. थोडक्यात अशा मानव घटकाचे वर्तन अभिव्यक्ती, कल्पना, विचारधारा, कार्यपद्धतीचा अभ्यास करणारी विविध शास्त्रे आहेत. ' मानवाचे वर्तन आणि सामाजिक संबध' हा सर्व सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यासविषय आहे. मॅकआयव्हर आणि पेज म्हणतात, 'सामाजिक संबधाचा एकत्रित अभ्यास सामाजिक शास्त्रमध्ये केला जातो.' साधारणपणे कोणत्याही समाजाची संस्कृती मानवी समाजाचे खास वैशिष्टय आहे. ज्ञान, कौशल्य, रूढी, कला, श्रद्धा, परंपरा आदि घटक संस्कृतीशी संबधीत आहेत. {साळुंखे २०१०:१२९} एकंदरीत भाषा हे मानवी संवादाचे माध्यम आहे. भाषेद्वारेच मानव आपले विचार, कल्पना, दृष्टिकोनाची देवाणघेवाण करत असतो. म्हणूनच मानवी जीवन आणि भाषा एकाच नाण्याच्या दोन बाजू आहेत असे म्हणता येईल. भारतीय समाजात संस्कृत भाषा आणि भारतीय समाज जीवन एकसंघ आहे, हे प्राचीन दाखल्यावरून लक्षात येते. भारतीय समाज आणि संस्कृतीच्या संवर्धन आणि संरक्षणात संस्कृत भाषेच्या योगदानाला अनन्यसाधारण महत्व आहे. भारतातील अनेक भाषापैकी संस्कृत ही अनेक भाषांची जननी मान्य करता येईल. संस्कृत भाषेतूनच भारतीय संस्कृती आणि धार्मिक मूल्यांचे जतन कशा प्रकारे झाले याबाबतचा आढावा प्रस्तूत शोधनिबंधात घेण्यात आला आहे.

१.१ शोधनिबंधाची उद्दिष्टे व अध्ययनपद्धती:

प्रस्तुत शोधनिबंधाद्वारे संस्कृत भाषेचा भारतीय समाजजीवनावरील प्रभाव अभ्यासणे आणि संस्कृत भाषा, भारतीय संस्कृती आणि पुरूषार्थ संकल्पनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. प्रस्तुत शोधनिबंधाच्या माहिती संकलनात ग्रंथालयातील भारतीय संस्कृतीशी संबधित साहित्य, कथा, ग्रंथ, पुस्तके तसेच शोधपुस्तिका अशा द्वितीयक साधनांचा आधार घेतला आहे. संस्कृत भाषा ही भारतीय लोकांची जीवनपद्धती आणि मुल्यांची आधारस्तंभ मानली जाते हे कल्पितपक्ष समोर ठेवून शोधनिबंधाची रचना केली आहे.

१.३ भारतीय समाज आणि संस्कृती:

ISBN No: 978-81-94206-6-0

आधुनिक भारतीय समाजात आदिवासी, नागरी आणि ग्रामीण अशा समुदायांचा समावेश होतो. प्रत्येक समुदायाच्या संस्था, जीवनपद्धती, मुल्ये, श्रद्धा व आचारपरंपरा भिन्न आहेत. परंपरेवर आधारीत असणारा समाज विशिष्ट मुल्यव्यवस्थेवर आधारीत आहे. त्यातील समाजव्यवस्था, कार्यपद्धती, नियमने, सामाजिक संस्था, उद्दि टे हे सर्व घटक त्याचे वेगळेपण स्पष्ट करणारे आहेत. मूल्यात्मक व्यवस्थेच्या आधारावर संपूर्ण भारतीय समाजाचा मनोरा उभारलेला आहे. भारतीय समाजात संख्येने अधिकप्रमाणात आढळणाऱ्या हिंदू धर्मात पुरूषार्थ, कर्ममार्ग, संन्यासमार्ग, कर्मसिद्धांत संकल्पना आढळतात. प्रस्तुत मूल्यव्यवस्थेवर भारतीय समाजाची संकल्पना आधारीत आहे. अध्यात्मिकता हा भारतीय समाजाचा पाया मानला जातो. {गजेंद्रगड व इतर २०००:१}. भारतीय लोक अधिक दैववादी, ईश्वरीसंकेत पाळणारे आणि अलौकिक शक्तीवर विश्वास ठेवणारे आहेत. साहजिकच भारतीय समाजसंस्कृतीचा पाया मजबूत करणारी संस्कृत भाषा आणि संस्कृत भाषेत रचण्यात आलेल्या रचनांचा प्रभाव अधिक प्रमाणात आजही मानवी मनावर आहे. थोडक्यात असे म्हणता येईल की, भारतीय संस्कृती मानवी मनाचा ठाव घेते. भारतीय संस्कृती ही अद्वैतावर उभारलेली व समाजधारणेवर आधारलेली आहे. संस्कृत भाषा आणि संस्कृत भाषेतील साहित्य भारतीय मानवी मनावर सामाजिक, अध्यात्मिक आणि मानसिक पातळीवर प्रभावशाली ठरलेले आहे. जसे की.....

'सर्वेऽपि सुखिन: सन्तु सर्वे सन्तु निरामया: सर्वे भद्राणि पश्यन्तु !! हे संस्कृत भाषेतील भारतीय संस्कृतीचे दर्शन घडविणारे स्त्रोत आहे.

अवघाची संसार सुखाचा करीन ! आनंदे भरीन तिन्ही लोक !! हा संतांचा संदेश म्हणजे भारतीय संस्कृतीची उच्च मूल्येच आहेत. इतिहासाचे अवलोकन केले असता भारतभूमीवर ग्रीक, हुण, इंग्रज, पोर्तुगीज, डच, फ्रेंच, मुसलमान अशा पाश्चिमात्य लोकांनी भारतावर वारंवार आक्रमणे केली. परंतु भारताच्या सांस्कृतिक इतिहासाची वाटचाल प्रदिर्घ आहे. संस्कृत भाषा, वेदवांङ्:मय, वेदग्रंथांची मौखिक, परंपरा पिढयांनपिढया भारतात दिसून येते. प्रार्थना, हवन, आशिर्वाद यासाठी जे मंत्र प्राचिनकाळी म्हटले जात, तेच आजही त्याच कारणासाठी म्हटले जातात. {गजेंद्रगड व इतर २०००:१६}. वेद, उपनिषदे, स्मृती, कला, साहित्य, धर्मग्रंथ आदिचा प्रभाव कल्पनातीत आहे. भारतीय समाजव्यवस्थेचे अवलोकन केले असता सहिष्णुता, सद्भाव, सहकार्य भावना, संघटन, मानवता आदि गुणधर्म संस्कृत भाषेच्या महानतेतूनच आलेले आहेत. भारतीयांचे अंत:र्बाहय जीवन घडविणारी संस्कृत भाषा एक प्रचंड शक्ती आहे. क्षणभंगुर व ऐहिक सुखापेक्षा आध्यात्मिक सुखच येथील लोकांना समजावून सांगणारी एक प्रभावशील भाषा म्हणूनही संस्कृत भाषेकडे पाहता येईल. {डोईफोडे १९९९–१२०}

ISBN No: 978-81-94206-6-0

१.४ भारतीय समाज आणि पुरूषार्थ संकल्पना:

भारतीय समाज आणि पुरूषार्थ संकल्पना यांचा अतूट सहसंबध आहे. धर्म, अर्थ, काम आणि मोक्ष हे चार पुरूषार्थ भारतीय संस्कृतीने मानले आहेत. आरंभी पहिले तीनच पुरूषार्थ मानले जायचे, त्यांना त्रिवर्ग म्हणत. उपनिषदांत मोक्षाला पुरूषार्थाचे स्थान मिळून चतुर्विध पुरूषार्थ ही कल्पना रूढ झाली. {गजेंद्रगड व इतर २०००:२७}. पुरूषार्थ हा शब्द पुरूष आणि अर्थ या दोन शब्दांचा बनला आहे. पुरूष शब्द मानवी जीवनाचा निदर्शक आहे {काळदाते १९९१:१६}. पुरूषार्थ म्हणजे आनंद प्राप्ती होय. मानवी जीवनाची प्रेरणा, साध्य, प्रापृव्य म्हणजे पुरूषार्थ होय. {जोशी ४१०}.

धर्म: धर्म हा शब्द 'धृ' या संस्कृत धातूपासून तयार झाला आहे. समाजशास्त्रीय भाषेत ज्याचा अर्थ धारण करणे, पालन करणे किंवा स्विकारणे असा होतो. ऋग्वेदात आधार देणे, पोषण करणे, पालन करणे, नैतिक कायदे व आचार अशा अर्थाने धर्म हा शब्द वापरला जातो. 'धृ' या संस्कृत धातूची परिणीती समाजधारणची तत्वे, सामाजिक आचार–संहिता अशी झाली. वेद, स्मृती, धर्मात्माचे आचरण आणि व्यक्तीचे अंत:करण हे हिंदू धर्माचे विविध पैलू आहेत. वर्णधर्म, कुलधर्म, आश्रमधर्म, देशधर्म, राजधर्म आणि स्वधर्म अशा विविध नावांनी धर्म ओळखला जातो. {कुलकर्णी १९९८:४२}

'धर्मो विश्वस्य जगत: प्रतिष्ठा ! लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति !

धर्मेण पापमपनुदति धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितं तस्माद्धर्मं परमं वदन्ति !!

धर्मे चार्थे च कामे च मोक्षे च भरतर्षभ !

यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत्क्वचित् !! {भट १९८०: ५४५} तात्पर्य, सर्व विश्वाचा आधार धर्म आहे. धर्म समाजावर नियंत्रण ठेवणारे अनौपचारिक साधन आहे. मानसिक आधाराचे प्रभावी माध्यम म्हणजे धर्म होय. धर्माहून उच्च काही नाही. धर्म सर्वश्रेष्ठ पुरूषार्थ आहे. धर्म समाजाला दिशा देणारी अदृश्य शक्ती आहे, ज्याचा प्रभाव मानवाच्या वर्तन आणि कार्यप्रणालीवर पडलेला दिसून येतो.

अर्थ: 'अर्थ' या शब्दाचा अर्थ अशी साधने की जी भौतिक प्रगतीला सहाय्यभूत होवू शकतात. चरक या धर्मसुत्रकाराने अर्थ या संज्ञेचे स्पष्टीकरण 'ज्यायोगे मानवाच्या सर्व उद्दिष्टांची सिद्धी होते त्यास अर्थ म्हणतात.' अर्थ हा धर्माप्रमाणेच मानवी जीवनात महत्वाची भूमिका बजावतो. कारण धर्माचे पालन हे अर्थावरच आधारित आहे. अर्थाच्या अभावामुळे मनुष्य आपल्या नैतिक कर्तव्याचे पालन करू शकत नाही. अर्थ या पुरूषार्थात साधारणपणे पैसा, सत्ता, धन, सोने, भूमी अशा विविध घटकांचा समावेश होतो. धर्मशास्त्रकारांच्या मते, 'अर्थहिनता मानवी जीवनाला एक अभिशाप आहे.' अर्थ व्यक्तीच्या भौतिक सुखाकडे संकेत किंवा निर्देश करीत नसून अर्थाला धर्माचा मानले आहे. मनुष्याच्या व पर्यायाने समाजाच्या विविध

ISBN No: 978-81-94206-6-0

गरज पूर्ण करण्याचे साधन म्हणून अर्थ या पुरूषार्थाकडे पाहिले जाते. थोडक्यात, समाजजीवनाची दिशा निर्धारक घटक म्हणूनही 'अर्थ' पुरूषार्थाचे महत्व अनन्यसाधारण असेच आहे.

काम: हिंदू धर्मग्रंथात 'काम' हा शब्द दोन अर्थाने वापरला जातो. एक संकुचित व दोन व्यापक अर्थाने. संकुचित दृष्टिने म्हणजे इंद्रीय सुख आणि व्यापक अर्थाने सहजप्रवृत्तीचे तुष्टीकरण होय. हिंदू धर्मात विवाह हा एक पवित्र संस्कार आहे. विवाहाद्वारे म्हणजे समाजमान्य प्रथेद्वारे काम म्हणजे लैंगिक गरजेची पूर्तता मान्य केली जाते. विवाह या पवित्र संस्काराच्या माध्यमातून काम या पुरूषार्थाची पूर्ती करावी असा धर्मसंकेत आहे. थोडक्यात, 'काम' या पुरूषार्थात व्यक्तिंच्या सर्व इच्छा आकांक्षांची पूर्तता अभिप्रेत आहे. कामपुर्तीने समाजसातत्य टिकविणे, वंश टिकविणे, समाजाच्या गरजांची पूर्तता करणे साध्य होते, असेच म्हणावे लागेल.

मोक्ष: भारतीय धर्मग्रंथ तथा संस्कृतीत 'मोक्ष' म्हणजे जन्म—मृत्यूच्या चक्रातून मुक्त होणे होय. मोक्ष प्राप्ती हे हिंदू धर्मातील सर्वश्रेष्ठ उच्च मानवी ध्येय आहे. धर्ममार्ग, कर्ममार्ग, योगमार्ग आणि भक्तिमार्ग हे मोक्षप्राप्तीचे मार्ग आहेत. {कुलकर्णी १९९८:४६} 'मोक्ष' संकल्पनेत क्रोध, माया, मोह, माया, लोभ, मद, मत्सर आदि विकारांपासून अलिप्त राहणे म्हणजेच पूर्णतः त्यागी होणे म्हणजेच खऱ्या अर्थाने 'मोक्ष' सिद्धता होय. एंकदरीत भारतीय समाजात विशेषतः हिंदू समाजात धर्म, अर्थ, काम या पुरूषार्थांच्या धर्ममान्य मार्गाने झालेल्या पूर्तीनेच मोक्ष साध्य होतो, अशी धारणा आढळते. ज्याचा परिणाम प्रत्येक व्यक्ती धर्मग्रंथात सांगितलेल्या आचारधर्म आणि कर्ममार्गाचे अनुकरण करतो. धर्मग्रंथातील सार आणि नैतिकतेवर आधारलेली शिकवण समाजात प्रसृत करण्याचे काम संस्कृत भाषेने केले आहे. म्हणूनच संस्कृत भाषा भारतीय समाजाला मिळालेली अमूल्य अशी भेट आहे असे म्हणता येईल.

१.५ सारांश विवेचन:

हिंदू धर्म, भारतीय समाज आणि संस्कृतीशी असलेला संबधाची परंपरा इतर धर्मापेक्षा अतिप्राचीन आहे. भारतीय अथवा हिंदू समाजजीवन हे चातुर्वण्यव्यवस्था, आश्रमव्यवस्था व पुरू ार्थ संभाव्यतेच्या तात्विकतेवर आधारलेले आहे. 'मोक्षप्राप्ती' हे अंतिम ध्येय प्राप्त करण्यामागची धारणा पुरूषार्थ संकल्पनेत दडलेली दिसून येते. प्राचीन सर्व धार्मिक साहित्य संस्कृत भाषेत होते. एकंदरीत संस्कृत भाषेच्या सामर्थ्याने हिंदूची जीवनपद्धतीचा वारसा जिवंत असल्याचे आढळते. म्हणूनच आजही संस्कृत भाषेने भारतीय समाज एकसंघ ठेवलेला दिसून येतो.

———————————————————————————————————

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संदर्भ सूची:

काळदाते, सुधा {१९९१} '*भारतीय सामाजिक संरचना– पारंपारिक आणि आधुनिक*', विद्या बुक्स, औरंगाबाद.

कुलकर्णी, पी. के. {१९९८} '*भारतातील धर्म*', विद्याभारती प्रकाशन, लातूर.

गजेंद्रगड, व्ही. एन. व इतर {२०००}, '*समकालीन भारतीय समाजशास्त्र*', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर.

भट, यशवंत {१९९८} '*धर्मशास्त्राचा इतिहास*', महारा ट राज्य साहित्य व संस्कृति मंडळ, पुणे.

डोईफोडे, ज्योती {१९९९} '*भारतीय समाजाती प्रमुख धर्म*', कल्पना प्रकाशन, नांदेड.

साळुंखे, सर्जेराव {२०१०} '*समाजशास्त्रातील मुलभूत संकल्पना*', प्रोफिशन्ट पब्लिशिंग हाउस, पुणे.

जोशी, लक्ष्मणशास्त्री , '*भारतीय संस्कृती कोश*', भारतीय कोश मंडळ, शनिवार पेठ, पुणे.

Ahuja, Ram (1999), '*Indian Social System*', Rawat Publication, Jaipur.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संस्कृतविषयी महापुरूषांचा दृष्टिकोण

डॉ. प्रशांत बिरादार
संस्कृत विभागप्रमुख
म. फुले महाविद्यालय, अहमदपूर
मो. ९७६५४१२०८२२

प्रस्तावना—

संस्कृतभाषा भारताची प्राचीन भाषा आहे. ती प्राचीन काळातील विव्दानांची भाशा आहे. प्राचीन भाास्त्रज्ञ, संशोधक, गणितज्ञ, खगोलशास्त्रज्ञ, आयुर्वेदज्ञ, वास्तूशास्त्रज्ञ, महापुरूष इत्यादी विव्दत मंडळींनी आपले साहित्य याच भाषेमध्ये लिहून ठेवलेले आहे. भारताचा प्राचीन वारसा जाणून घ्यायचा असेल तर याच भाषेचा अभ्यास करावा लागतो. भारतातील जवळजवळ सर्वच महापुरूष संस्कृतभाषेचे महत्व जाणून होते, म्हणून ते कोणत्याही विचारसरणीचे असोत पण सर्वजण संस्कृतभाषेचे महत्व मात्र एकमताने स्विकारत होते. अशा काही महापुरूषांच्या मते संस्कृतभाषा व तिचे महत्व या लेखात पाहू या.

छत्रपती शिवाजी महाराज —

भारतावर अनेक वर्श मुस्मिमांचे राज्य होते. या काळात भारतातील भाशांना अरबी, उर्दू या भाषांनी प्रभावित केले होते. हिंदी, मराठी या भाषामध्ये उर्दूचे मिश्रण झाले होते म्हणून शिवछत्रपतींनी आपल्या विव्दान अमात्यातील रघुनाथ पंडिताला यवनभाशावर्चस्वाने लुप्तप्राय संस्कृत प्रतिशब्द दिलेला राज्यव्यवहारापुरता एक कोष रचण्यास सांगितला होता. या आज्ञेनुसार तसा राज्यव्यवहारकोष रचला गेला.[१] यावरून कळते की छत्रपती शिवाजी महाराज मराठी भाषेला उर्दु ऐवजी संस्कृतनिष्ठ बनवू इच्छित होते.

छत्रपती संभाजी महाराज —

छत्रपती संभाजी महाराज हे संस्कृत भाषेचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांनी संस्कृत भाषामध्ये ‘बुधभूषण’ ‘नखशिखा’ व ‘सातशतक’ नावाचे ग्रंथ रचले. एवढेच नाही तर

ISBN No: 978-81-94206-6-0

त्यांनी राजव्यवहाराचा कारभार ही संस्कृत वा संस्कृतनिष्ठ मराठीमध्ये करण्याचा प्रयत्न केला .

स्वामी विवेकानंद –

स्वामी विवेकानंदांनी संस्कृतभाषेचा गहन अभ्यास केला होता. उपनिशदे व वेदान्त इ. साहित्याच्या ज्ञानाने जगाला उजळून काढले. स्वत:ची उन्नती व प्रतिष्ठा प्राप्त करण्याचा उपाय म्हणून त्यांनी संस्कृतभाषा शिकण्यास सांगितले. ते म्हणतात, 'खालच्या मानल्या गेलेल्या जातीतील लोकहो, तुमच्या स्वत:ची स्थिती उन्नत करण्याचा व ती टिकवून ठेवण्याचा एकच उपाय मी तुम्हाला सांगतो. तो म्हणजे तुम्ही संस्कृतभाषेचा अभ्यास करा. संस्कृत भाषेचे ज्ञान लाभले की भारतात प्रतिष्ठा ही प्राप्त होतेच. एकदा तुम्हाला ते ज्ञान लाभले की तुमच्या विरूद्ध कोणाला काहीही बोलण्याची हिम्मत होणार नाही.' [२]

स्वामी दयानंद –

स्वामी दयानंदांनी 'वेदांकडे परत चला' 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' असा नारा देत आर्यसमाजाची स्थापना केली. वेदांचे विज्ञाननिष्ठ भाष्य केले. सत्यार्थप्रकाश इ. ग्रंथसंपदा दिली. तसेच हिंदी भाषेला संस्कृतनिष्ठ करण्यात त्यांचा मोलाचा वाटा आहे.

महात्मा गांधी –

महात्मा गांधीजींने जास्त संस्कृत शिकले नव्हते पण त्यांना लहानपणी थोडेफार संस्कृत शिकायला मिळाले. पण संस्कृतभाषेचे महत्व ते जाणून होते. त्यांनी आपल्या आत्मचरित्रात लिहिले आहे की, 'जितके संस्कृत मी त्यावेळी शिकलो, तेवढेही जर शिकलो नसतो तर आज संस्कृत भाास्त्रामध्ये मला जी गोडी वाटते, ती वाटली नसती. मला तर याचाच पश्चाताप होतो की, मी संस्कृत जास्त शिकलो नाही. कारण, की कोणत्याही हिंदू बालकाने संस्कृतचा सरस अभ्यास केल्याशिवाय राहता कामा नये.'[३]

पंडीत जवाहरलाल नेहरू –

ISBN No: 978-81-94206-6-0

पंडीत जवाहरलाल नेहरू यांना भारताचा इतिहास चांगला माहिती होता. त्यांना संस्कृत व संस्कृतची साहित्यिक समृद्धी माहिती होती. ते आपल्या Discovery of India नावाच्या पुस्तकात म्हणतात, 'मला जर विचारले की भारताची मोठी संपत्ती आणि महान परंपरा काय आहे तर मी न गोधळता म्हणेन की ती संस्कृतभाषा आणि तिचे साहित्य आहे...

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर –

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांच्या वडिलांची खूप इच्छा होती की बाबासाहेबांनी संस्कृत शिकावे पण त्यांची ही इच्छा सफल झाली नाही. ते आपल्या आत्मचरित्रात म्हणतात, 'मला संस्कृतभाषेचा अत्यंत अभिमान आहे व ती मला चांगली यावी अशी अजूनही माझी इच्छा आहे........ आधुनिक विद्येच्या दृष्टी पाहता संस्कृत वाङ्मयात सर्व काही आहे. संस्कृतभाषा आपल्याला चांगली अवगत असावी याविशयी माझ्या अंत:करणात विलक्षण तळमळ असतानाही शिक्षकाच्या कोत्यावृत्तीमुळे मला संस्कतभाषेला मुकावे लागले.[४]

तरीही त्यांनी थोडीफार संकृत स्वत: प्रयत्न करून शिकली होती. संस्कृत राश्ट्रभाषा व्हावी अशी त्यांची इच्छा होती.

पांडुरंगशास्त्री आठवले –

पांडुरंगशास्त्री आठवले संस्कृतभाषेचे गाढे अभ्यासक होते. त्यांनी स्वाध्याय परिवार उभा करून संस्कृतीचे पुनरूज्जीवन करण्याचा प्रयत्न केला. ते संस्कृतभाषेविषयी म्हणतात, 'संस्कृतभाषा तर Dead language मृतभाषा मानली जाते. माझे मन्तव्य मात्र वेगळचे आहे. संस्कृतभाषा सोडल्यामूळे मानवच मृत Dead झाला आहे, त्याच्यात कोणतीच संवेदनाच राहिलेली नाही, तो केवळ भाकरीचा भुकेला कुत्रा बनला आहे, त्याचं संवेदनशील मन मेलेले आहे, त्याची तेजस्वी बुद्धी खलास झाली आहे. बुद्धित न तेजस्विता आहे, न वृत्तीत भावमयता! [५]

अशाप्रकारे भारतातील अनेक महापुरूश संस्कृतभाषा व तिच्या समृद्ध साहित्याचे महत्व मान्य करतात व तिची मुक्त कंठाने प्रशंसा करतात. भारतच नाही तर

ISBN No: 978-81-94206-6-0

भारताबाहेरीला विव्दानही संस्कृतभाषेचा गौरव करतात. त्या सर्वांचा आढावा घेणे येथे भाक्य नाही. एकमात्र निश्चितपणे सांगता येते की आजही संस्कृतभाषा शिकण्याची फार आवश्यकता आहे.

संदर्भ –

१. भाषाशुद्धी – वि.दा. सावरकर
२. आदर्श शिक्षण पृ. १२४
३. माझे सत्याचे प्रयोग पृ. २३
४. माझी आत्मकथा पृ. १६
५. व्यासविचार पृ ७४

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संस्कृत आणि संगीत

कल्याणी प्रदीपराव राहेगावकर

भारतीय आध्यात्मिक व शास्त्रीय परंपरेत वेदाला प्रमाण मानले आहे .आनादि काळापासून वेद हे आधारस्तंभ म्हणून मानले जाते.वेद हे संस्कृत प्रचुर आहेत .यात ऋग्वेद,यजुर्वेद ,सामवेद,व अथर्ववेद या चारही वेदात संगीताचा उल्लेख असल्याचे आढळते.संस्कृत साहित्याचे दोन भागामध्ये विभाजन झाले आहे .१ वैदीक साहित्य २ लोकिक साहित्य

वेदामध्ये गीतात्मक तत्वाला प्राप्त करण्यासाठी गाण्याच्या दृष्टीने श्रेष्ठ वेद सामवेदला पाहून स्पष्ट होते .ऋग्वेदातील मंत्रांना विशिष्ट पद्धतीमध्ये गायन प्रक्रियेत प्रस्तुती सामवेदात स्पष्ट होते.तसेच संगीताचा उपयोग उपनिषद व काव्यामध्ये आलेला दिसतो .त्यात सर्व प्रथम ऋग्वेद या वेदातील संगीताचे विवेचन पुढील प्रमाणे करता येईल .

ऋग्वेद

ऋक या शब्दाचा अर्थ आहे ज्याने स्तुती केली जाते अर्थात याच्या नावानेच विषयाचा आभास होतो . या वेदात ऋचांचा अक्षय भांडार आहे . ऋग्वेदात गायन वादन बरोबर नृत्याचाही उल्लेख मिळतो. गीतांसाठी गाथा,गायन,साम,गीती,गातु,या शब्दाचा प्रयोग मिळतो.गेय ऋचाना स्तोत्र म्हणतात.वैदिक साहित्यामध्ये ‘साम ‘शब्दाचा प्रयोग प्राचीन काळापासून मिळतो.ऋग्वेदात हि साम सामान्य रुपात गान चा वाचक आहे .ऋग्वेदामध्ये ऋचेने इंद्रा साठी साम गायन करण्यासाठी सांगितले आहे .

प्र वो महे महि नमो भरध्वमाडगुष्यम शवसानाय साम – ऋग्वेद १/६२/२

साम चे गायन करणार्यांना सामग या शब्दात संबोधतात.वैदिक साहित्यामध्ये रुचा व साम चा संबंध असणारे खूप मंत्र सापडतात.

गान यासाठी;स्तोम; या शब्दाचा प्रयोग ऋग्वेदामध्ये सापडतो-

ऐही स्तोमा अभी स्वराभी गृनिह्या रुव ऋग्वेद १/१०/४

अस्माक्त्वा मतीनामा स्तोम इन्द्र यच्छतु ऋग्वेद ४/३५/१५

स्तोत्रांचा आवृर्तीपूर्वक पाठास स्तोम म्हणतात जो तीन रुचांवर आधारित होता

गीयमानतश्यावस्थितानामृग्वीशेशानाम समूह; स्तोम – २/३/४

ऋग्वेदामध्ये स्तोमांच्या द्वारे देवतांची स्तुती करण्याचा उल्लेख मिळतो ज्या प्रकारे आज स्थायी व अंतरा गाताना गायक स्वर आणि लय यामध्ये भेद करून पुन्हा पुन्हा गात आसतो त्याच प्रकारासारखा स्तोम गायन प्रकार आसतो .ऋग्वेदामध्ये गीतांसाठी गायत्र शब्दाचा प्रयोग केला आहे.

स नः स्तवान आ भर गायत्रेण नवियसा ऋग्वेद १/१२/११

याचे गायन करण्याला गायत्रिन शब्द वापरला जात आसे. गायनाबरोबर वादन देखील निरंतर चलत असे. नाडी वेणू कार्करी क्षोणी गोधा पिंगा नावाची वाद्यांचा उल्लेख रुग्वादामध्ये होतो. नृत्याचे वर्णन देखील ऋग्वेदामध्ये मिळते.

यजुर्वेद

यज्ञ कर्मामध्ये ज्या मंत्रांची आवश्यकता होती त्याचे संकलन यजुर्वेदामध्ये आहे. या वेदात संगीत विषयीचे ज्ञान मिळते. यजुर्वेदातील शुक्ल आणि कृष्ण या दोन्ही शाखांमध्ये सामगायनाची प्रशंसा केली आहे. यज्ञामध्ये उदागाताच्या स्वरामध्ये स्वर मिसळून गायन केले जात आसे. महिला पण विनाची साथ सांगत करत होते.अन्क प्रकारच्या विणाचा उल्लेख या काळामध्ये मिळतो. वाजसनेयी संहिता मध्ये सूत शेळूष

ISBN No: 978-81-94206-6-0

नर्तक गायक वादक विनावादक वंशीवादक काहाल्वादक दुधुम्बिवादक तसेच हाताने गिनती करणार्यांना गणक किंवा पानिघ म्हणत आसे.काल सुचा कलाकाराचा पण उलेख मिळतो.

सामवेद

वेदामध्ये सामवेदाची अधिक महती आहर. संगीताचा आधार सामवेदला मानले जाते.ऋक च्या छांदोग्य मंत्राला सामच्या विशिष्ट स्वरांनी युक्त करून गायले जाते.यज्ञाच्या सफलतेसाठी सामगान अनिवार्य व अपरिहार्य मानले जात आसे.साम शब्दाच्या सा चा संबंध ऋकशी आहे. आणि आम चा संबंध षडजादी स्वरांशी आहे.याच संबंधांवरून सायन म्हणतात. 'सामशब्द वाचयस्य्य गानयास्य्य स्वरुप्र ऋगक्षारे षुकृष्टादिभी सप्ताभी; स्वैरक्षर विकारदीभश्च निष्पाद्यप्रते वैदिक्कालीन गान शब्दाला जैमिनी यांनी स्पष्ट केले आहे.ते म्हणतात प्राणवायू नाभीपासून निघून कंठापर्यंत येतो.जेथे त्याचा आघात होऊन शब्द तयार होतात. कंठाच्या त्या ध्वनिपासून स्वर निर्माण केले जातात. कंठात येऊनच प्राणवायू नादाच्या रुपात परीलाक्षित होतो.हे वर्णन आजच्या वैइद्न्यनिक वर्न्नानला साम्य आहे.सामवेदाच्या ऋचा पुर्वार्चिक आणि उतरर्चिक या दोन भागात विभक्त आहेत.पहिल्या भागात ग्राम्य गीत किंवा आख्यगीत येतात तर दुसर्या भागात एक प्रकारचे रहस्यात्मक गान आहे.सामवेदाचे गानग्रंथ चार प्रकारचे आहेत.

१=ग्रामगेय गान –यांना प्रकृती गान पण म्हणतात २ अरण्य गान –जर आरांण्यात गाण्य योग्य होत ३=उहा गान –ज्याची रचनाचा आधार प्रकाशित गान होते.४=रहस्य गान –या रचनाचा आधार रहस्य गान होता.

साम स्वरांचा विकास =

साम गायनामध्ये स्वरांची वृद्धी क्रमाने झाली आहे. पहिले तीन नंतर चार क्रश्तु ,मंद आही आर्त स्वर .याप्रकारे स्वर सप्तकामधे सात स्वर आले.साम्गायानामध्ये प्रधान स्वराला प्रकृती स्वर तर सहयोग स्वरांना वैक्षात स्वर म्हणतात. सामगायानाचा प्रारंभ प्रणव ओम च्या उच्यारानेे केला जात आसे.या समाचा आधार स्वर आहे .आणि स्वरांचा आंधार प्राण आहे.स्वराचे महत्व

साम गायनामध्ये स्वर्ण प्रमाणे अमूल्य मानले आहे.सामच्या ऋचांचे स्वरमय व सबंध स्वरूप हे त्याचे वैशिष्ट आहे.साम विषय वान्मायामध्ये तीन स्वर सांगितले गेले आहेत.

१ उदात्त-गांधार २अनुदात्त –ऋषब ३ स्वरीत-षड्ज

ग रे सा या तीन स्वरामध्ये ऋष मंत्राचा संचरण होते.पाणिनीने सप्त स्वरांना उपयुक्त तीन स्वरांच्या अंतर्गत या प्रकारे विभाजित केले आहे.

उद्डते निषादगांधारावनुदात्ते ऋषभ धेवतो

स्वरीत प्रभवा होते षड्जमध्यमपंचमा

अर्थात उद्दात्त [निषाद गंधार]अनुदात्त [ऋषब धेइवत]स्वरीत [षड्ज मध्यम पंचम]साम गायनाच्या विकासाबरोबर या सात स्वरांचा उपयोग उपलब्ध आहे.उदात्त स्वरासाठी कोणतेही चिन्ह नाही.आनुदात्त स्वराच्या खाली छोटी आडवी रेखा चिन्हित असते.स्वरीत स्वरांच्या वरती एक उभी रेखा चिन्हित आसते.अशाप्रकारे मंत्रांनाग,रे,सा स्वरा द्वारे स्वरलिपीबद्ध केलेले स्पष्ट होते.या प्रकारे स्वर व लय या दोनीहीला ध्यानात घेऊन सामगायनात होते.लयवाद्यांचे वर्णन पण सामवेदात मिळते.

अथर्ववेद

वेद चातुष्ठाईमध्ये अथर्ववेदाला विशेष स्थान आहे.याला अन्गीरावेद किंवा आठर्वागीरास वेद असेही म्हणतात.अथर्ववेदात देखील संगीताविषयी माहिती मिळते.अथर्ववेदामध्ये दुदुंभी निर्माण कशी झाली या विशइचे वर्णन आलेले आहे.त्याची निर्मिती काष्ट या पासून झालेली आढळते.त्याचे मुख परिपक्व चार्मापासून

ISBN No: 978-81-94206-6-0

बनलेले होते.चारीही कडून चार्मांनी बद्ध करून चांगले ठेवण्यासाठी तेलाचे लेपण केले जात आसे.या वेदातही वाद्याच्या माहितीचा उल्लेख आलेला दिसतो.

वेदाबरोबर एक उपवेद ज्याचे नाव गंधर्व वेद होते.सामवेदाचा उपवेद म्हणून तो ओळखला जातो.श्रीकृष्ण नि सांगितलेलं वाचन वेदनाम साम्वेदास्मी.साम्वेडला जी प्रतिष्टा मिळाली आहे त्यावरून गंधर्व वेदाची महत्ता स्वतः सिद्ध होते.या मधेही संगीताचे विशेश वर्ण आहे.विद्वानांचे मानाने आहे कि वैदिक संगीत गंधर्व वेदात होते.हा उपवेद विदेशाद्वारा भारतावर आक्रमण केले त्या काळात हा उपवेद नष्ट झाला. हे झाले वेदाविषयी तसेच काव्यातही संगीताचा उल्लेख आढळतो.

संस्कृत साहित्य अलंकार उपनाम व्कोती यांनी विभूषित आहे.परंतु स्थायी प्रभाव ज्या कृतीत आणि रचना ग्रंथात आज पण आहे.ज्या मध्ये संगीत तत्वाचे मिश्रण आहे.महाकवी कालिदास यांच्या मेहदूत गीतीकाव्या व जयदेव यांच्या गीतगोविंद रागकाव्य यामध्ये अनेक ज्वलंत उद्हार्ण आहेत.या कृतीचा काव्य सौंदर्य लयात्मक आणि संगीत तत्व या कारणामुळे द्विगुणीत होतात.अशाप्रकारे वेदामध्ये संगीताचे बिज आहे हे कळते.त्यामुळे संगीत आणि संस्कृत हे परस्पर पूरक आहेत आसे समजते.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

न्यायशास्त्रे मुक्तावल्यां मंगलश्लोकविचारः|

प्रा.मस्के महेश झुंबर

निजानंद वेद विद्यालय {संस्कृताध्यापक},

आळंदी {देवाची},पुणे.

maskemahesh94@gmail.com

" चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिः|
भवो भवतु भव्याय लीलाताण्डवपण्डितः|| "

अन्वयश्च = चूडामणीकृतविधुर्वलयीकृतवासुकिःलीलाताण्डवपण्डितः भवः भव्याय भवतु | इत्यन्वयः| अयं च श्लोकः षट्पदात्मकः| अस्मिन् श्लोके विशेषणत्रयं विद्यते| यथा चूडामणीकृतविधुः ,वलयीकृतवासुकिः, लीलाताण्डवपण्डितःइति| किन्तु प्रकृते प्रथमान्तपदचतुष्टयमस्ति| चूडामणीकृतविधुः, वलयीकृतवासुकिः, भवः, लीलाताण्डवपण्डितःइति| एतेषु प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यविधेयत्वेन कःस्वीकर्तव्यः| इति विचारे रामरूद्रीकाराः एवं प्रतिपादयन्ति| यत्- ननु जातितद्भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकशब्दानां मध्ये जातिप्रवृत्तिनिमित्तकमेव विशेष्यवाचकमिति नियमः| अन्यथा नीलोत्पलम् इत्यादिवत् उत्पलनीलम् इत्यादेरपि प्रयोगस्य प्रसंगात्| तथाहि - समासविधायकसूत्रे यत् प्रथमान्तपदनिर्दिष्टं तत् समासे पूर्वं निपततीति नियमः|" विशेषणं विशेष्येण"इति कर्मधारयविधायकसूत्रे विशेषणवाचकपदस्य प्रथमान्तपदनिर्दिष्टत्वात् पूर्वनिपातनियमः|
नीलोत्पलयोर्विशेषणविशेष्यभावे नियामकाभावे उत्पलस्य विशेषणत्व विवक्षयोत्पलनीलमिति प्रयोगः स्यादेव| तस्माद् जातिप्रवृत्तिनिमित्तकत्वात् उत्पलपदस्य विशेष्यवाचकत्वमेव इति अवश्यम् अंगीकरणीयमिति| तथा च शिवशरीरवृत्तिजातिविशेषप्रवृत्तिनिमित्तकस्य भवशब्दस्य विशेषणपरत्वानुपपत्तिः|न च एकव्यक्तिकत्वाद् भवत्वं न जातिरिति वाच्यम्|कल्पभेदेन शिवशरीरस्यापि भिन्नत्वात्| न च भवः सर्वं जानातीति प्रतीत्यनुपपत्तिः|अवच्छेदकतासंबंधेन ज्ञानवत्व बोधकत्वस्य ईश्वरज्ञानस्य किंचिद् अनवच्छिन्नत्वेन स्वीकर्तुमशयक्यत्वात् इति वाच्यम्| स्वाश्रयावच्छिन्नत्वसंबंधेन तादृशवैजात्यविशिष्टचैतन्य (चेतन)स्यैव भव पदार्थत्वोपगमात्|स्वाश्रयावच्छिन्नत्वं स्वनिष्ठकर्म असाधारणकारणयत्नवत्वसंबंधेन स्वाश्रयविशिष्टत्वमिति बोध्यम्| न च भवति अस्मात् जगद् इति व्युत्पत्या जगत्कारणत्वमेव भवपदप्रवृत्तिनिमित्तं,न तु जातिविशेष इति |

दिनकरी मतम् =वस्तुतस्तु इत्यादिना उच्यते| विधोः किमिति चूडामणीकरणम्?किमर्थं वा वासुकेः वलयीकरणम्? इति आकांक्षायां निराकांक्षप्रतिपत्तिः न संभवति इति "लीला"इत्यादि विशेषणानुक्तौ विवक्षितान्वयबोधाभावात् नायम् अत्र दोषः| उत्थाप्य आकांक्षया विशेषणान्वये एव तत्प्रसरात् इति|

ISBN No: 978-81-94206-6-0

लीलया ताण्डवं -नृत्यं तत्र पण्डितः - अभिज्ञःइत्यर्थः| अनेन च नृत्यविशिष्टतया स्मृतिविषयत्वात् प्रार्थिताः अर्थाः संभवन्ति एव इति सूचितम्|

सुबोधिनी मते तु =चूडेति वलयीकृतेति विशेषणाभ्यां देवताविशेषयोविधुवासुक्योरपि रूपान्तरीकरणपाटवं बोधयद्भ्यां भवस्य निरतिशयम् ऐश्वर्यमसूचितम् | योगरूढेन भवपदेन च जगत् निर्मातृत्वोपस्थापनद्वारा ईश्वरे प्रमाणमपि सूचितम् | भव्यायेति | प्रारिप्सितग्रन्थस्य अविघ्नपरिसमाप्तिरूपाय इत्यर्थः| लीलेति | लीलात्र निरतिशयानन्दानुभवः,"प्रमोदोताण्डवप्रियः"इति वचनात्| दृश्यते हि लोके सुतजन्मादिहर्षपरवशो नृत्यन् जनः| अनायासो लीलापदार्थ इति परे | "जगद्रक्षायै त्वं नटसि"इत्यादिवचनेन भगवत्ताण्डवफलं जगद्रक्षैवेति लीलेति विशेषणेन सूच्यते,भव्यप्रार्थनायाः औचित्यंच| पण्डित पदेन च ताण्डवस्य दोषराहित्यं पुष्कलगुणत्वं चावेदितम् | इत्यलम् |

ISBN No: 978-81-94206-6-0

Good Governance, Chanakya Niti and Pandemic Situation

Rashmi Anantrao Kousadikar
Class-B.A.Third year
Netaji Subhashchandra Bose College, Nanded.

INTRODUCTION :

"INDIA" the casket of diversity, geographical beauty, glorious history and religious literature, but today facing the problem of Pandemic Situations. The world's developed countries can't find the successive cure on this pandemic named 'Covid - 19'. India and all other countries including USA, Italy, France, UK and Russia are facing loss of human lives, economy and trade. Yet, we can fight easily against Covid - 19 with the help of India's secular text and our cultural asset "The Arthashastra" which is created by famous economist, teacher, jurist and royal adviser of King Chandragupta Maurya, <u>*Chanakya*</u>, because he asserted his views towards ideal planning of administrations which can be hold the situation of any kind of disaster, pandemic and economic scarce.

Therefore, <u>*Chanakya Niti*</u> will be the absolute cure of the management of guidelines and planning of administration for the current pandemic situations.

MOTTO :

The Kautilya's Arthashastra is an uncommon text which follows the guidelines of deriving ideal governance and administration.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

Let us see what are the mottos for following the path of Chanakya Niti to conquer on pandemic and natural calamities :

- The current pandemic refers to the cause of death for human life.The Arthashastra has versatile records which will give us support to fight against it.
- Earthquakes hardly happen in our region such as Surat and Rajkot earthquakes in Gujarat state but Kautilya’s Arthashastra has guidelines on earthquakes too.
- We know the Uttarakhand state is a vantage point for Landslide such as Chamoli district. Arthashastra also denotes How to protect our lives if Landslide occurs.
- Nowadays, We saw Bihar Floods. This is Natural Calamity. We can deal with floods and make ourselves secure yourself with the help of Chanakya Niti.
- Today, Border Security issues are significant for every citizen. We know in the time of Chanakya the security of the KingThe and his Empire was very valuable and vicious but it wasn’t impossible because of Usher Kautilya’s suggestions.
- The influential factor which combined to Goodgovernance is the lack of corruption, loot and many other. Here are policies in Arthashastra that exhibites righteous way to vanish these hurdles from Goodgovernance.

Hence,The policies in Kautilya’s Arthashastra are effective to defeat the pandemic.

CENTRAL IDEA :

In the World which thing is valuable for every Human being? -His life but the security of someone's life is being really dangerous day by day because of covid-19 as well as our India’s economy is facing scarcity, with us other super power countries also defeating this pandemic. The covid-19 pandemic is the grave question infront of India as well as other countries.

Nowadays, various scientists are trying to invent vaccines. On the other hand some are assuming that the Ayurveda has a complete cure of covid-19. Here the consideration of Ayurveda is for the vaccine to defend people from disease but the Arthashastra states defensive measures to handle covid-19 and many other diseases. Chanakya Niti has persuaded everlasting honour of proofs of health care services as well as it has proved to be timeless in its usage to economic and facility frameworks throughout History and specially in the period of severe adversity as we are witnessing today.The covid-19 virus is spreading over 180 countries and it has declared as a pandemic by The World Health Organisation (WHO) but the pandemic is unstopable to take Human lives. Along with this epidemic we and foreign countries have an imbalance in the economy and trade equation. Here are some features which are mentioned in “Kautilya’s Arthashastra” in the form of policy, facility and advice which should be implemented during this pandemic. Such as,

- Awareness among the people become essential during any pandemic situation.
- Citizens and suffering patients need to obey the all instructions given by doctors.
- Social grouping ought to be prohibited severely to break the pandemic chain.
- People should follow the instructions given by the Prime Minister.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

- It is indispensable to don't believe on rumour otherwise the fake information may exacerbate the scene.
- Cleanliness and Hygine should be applied especially during the pandemic.

In this way, We can see the same guidelines in Chanakya Niti which we are following today.

a) Application of Chanakya Niti on Pandemic :

India applied the Chanakya Niti on the pandemic and soon *Serum Institute of Pune* is stepping on the stones of success to make effective vaccine on covid-19. The WHO said that India will fight easily with covid-19 as well as India can develop its economy again. The WHO Health emergencies programme's Executive Director, Dr. Michael Ryan said that India has increadible ability and power to defeat with pandemic because we already have the experience to defend from Chickenpox, Polio and H1N1Flu, again Dr.Ryan added that India will be continue to find vaccine and to take any prompt action towards public health level and to save lives.

India already used the Chanakya Niti idea to control the disease. Our Government focuses its attention towards States,Cities and Districts to heed lessons from global hotspots like Italy that allowed the outbreak to spin out of control because of their halting and inconsistent responce. Government's plan is to ensure that it will create complete precautionary health facilities such as Government and Private hospitality services, Quarantine facilities, Isolation beds, ICUs, Ventilators and Personal protective equipment to combat a surge in infections as per the guidelines in Chanakya Niti.

b) Unity of the World :

Today all super power countries are supporting India to demolish covid-19. India and foreign countries believe that if they composite then they will definitely fight with pandemic because India has the *Magic of Diplomacy* which is already recorded in Arthashastra.

About the usage of Diplomacy, Chanakya says,

" A King who understands the true implication of Diplomacy conquers the whole world."

Chanakya gave much more importance to Diplomacy, He states that for a nation, power is the means to attain stability and peace. Therefore, Good foreign relations are so essential to this movement.

c) Usage of Drug as Vaccine :

ISBN No: 978-81-94206-6-0

We know that *Hydroxychloroquine* is the vaccine on Malaria but now it is much more effective on covid-19. So, US President Donald Trump's call for instance, India decided to allow export of Hydroxychloroquine, which is viewed as key in the treatmentof covid-19. This drug is affecting much more on covid-19 patients to increase their immunity.

Hence, To help and to export necessary medicines to foreign countries, India, the Insignia of the Ayurveda has developed a strong friendship with super power countries among the whole world with the help of Chanakya Niti.

At this moment all countries have to be integrated to get triumph on this dangerous pandemic.

RECOMENDED MEASURES :

The spontaneous outbreak of Novel CoronaVirus led the government of India to impose a lockdown in an attempt to control pandemic. Our central government launched the lockdown as well as unlock with belief of security of people's lives, usually connected to Kautilya's views facing the pandemic. India created easy guidelines and policies for citizens which are based on Chanakya Niti, Such as :

1. Social Distancing :

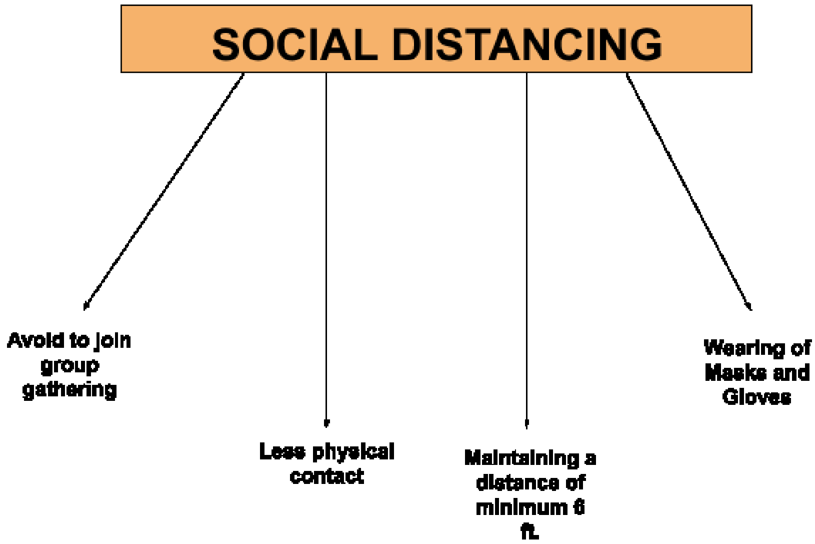

ISBN No: 978-81-94206-6-0

2. Education :

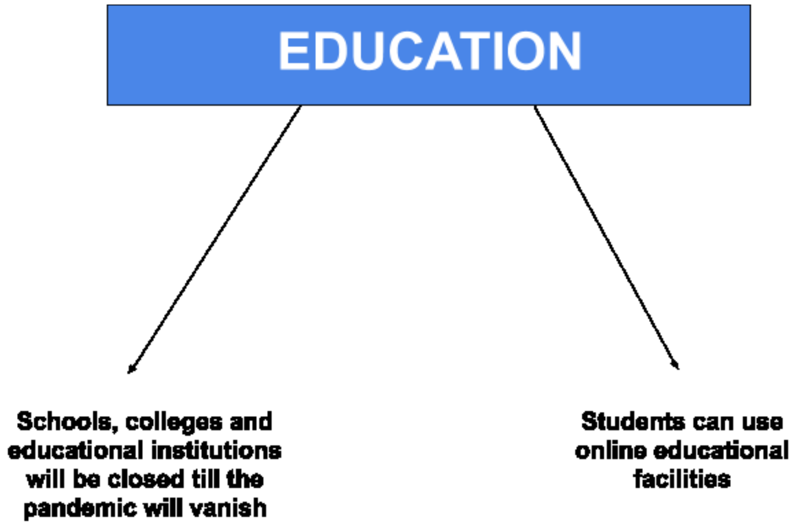

3. Sanitation and Hygiene :

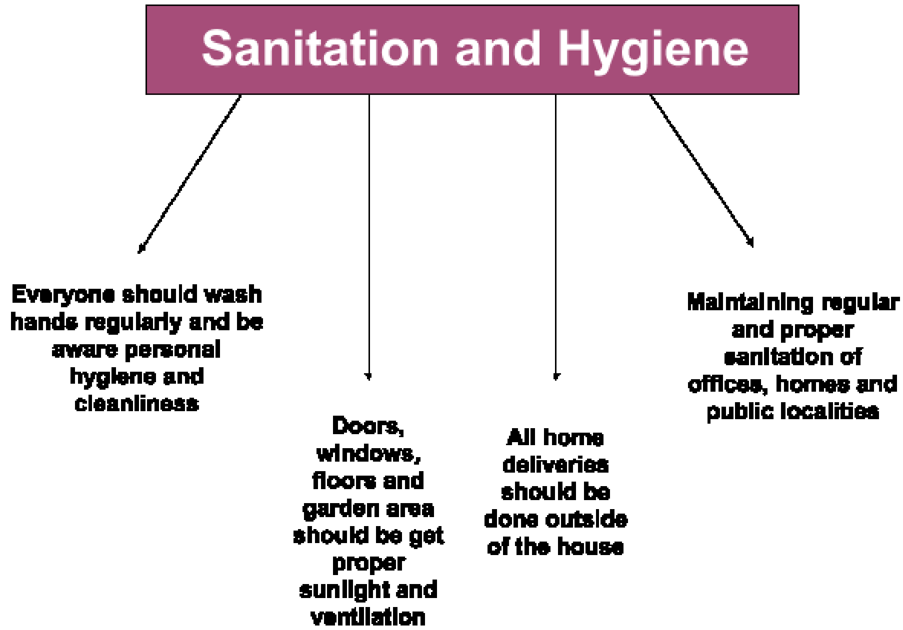

ISBN No: 978-81-94206-6-0

4. Medical Facilities :

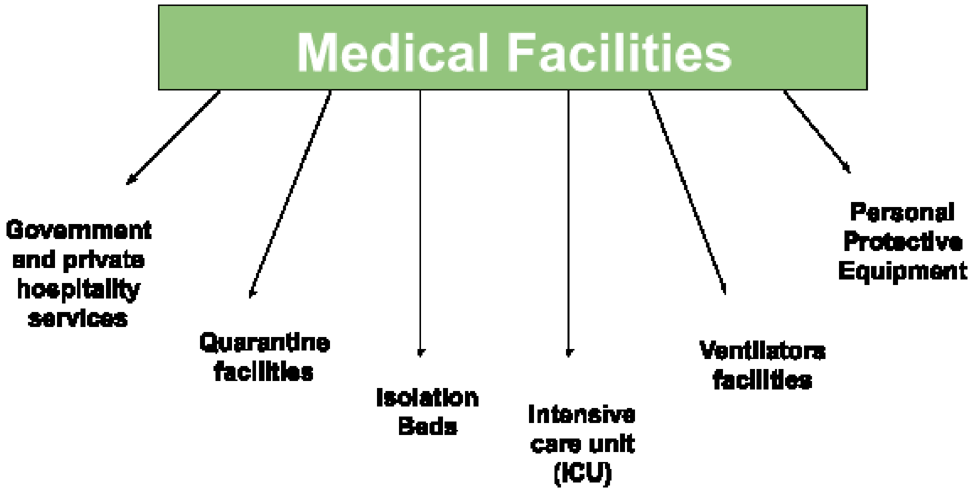

5. Aarogya Setu App :

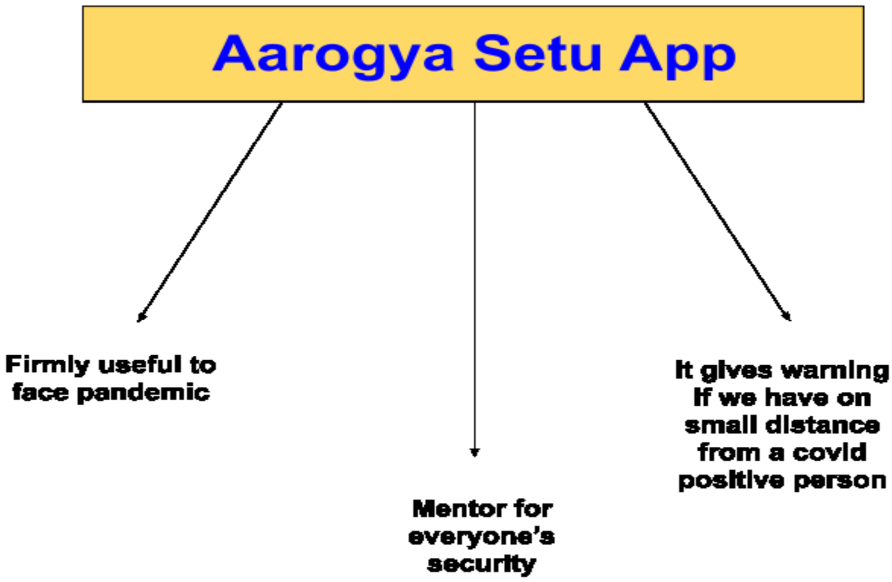

ISBN No: 978-81-94206-6-0

6. Travelling :

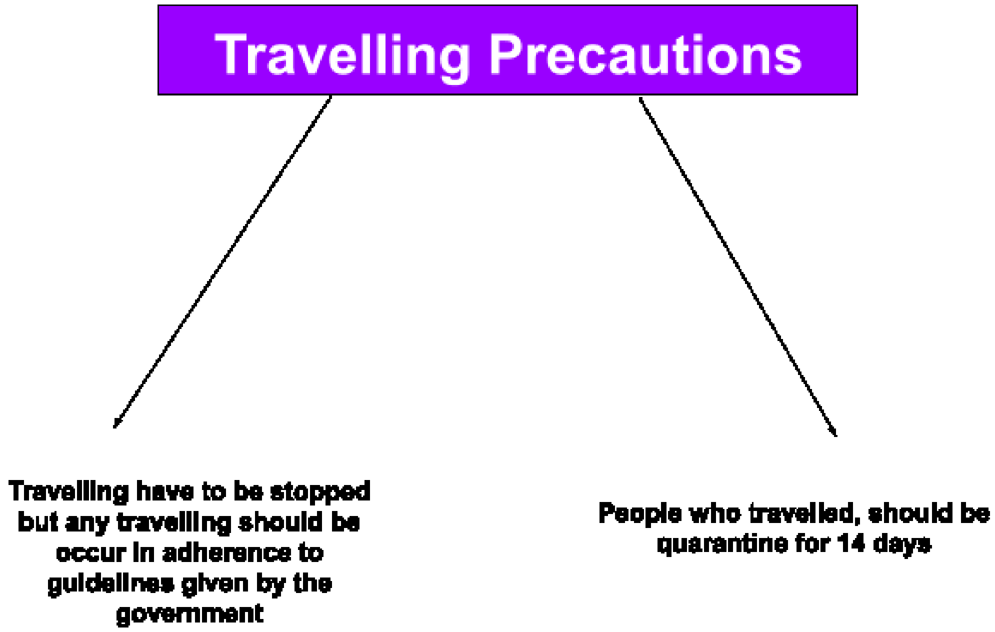

7. Dealing with the Corona Cases :

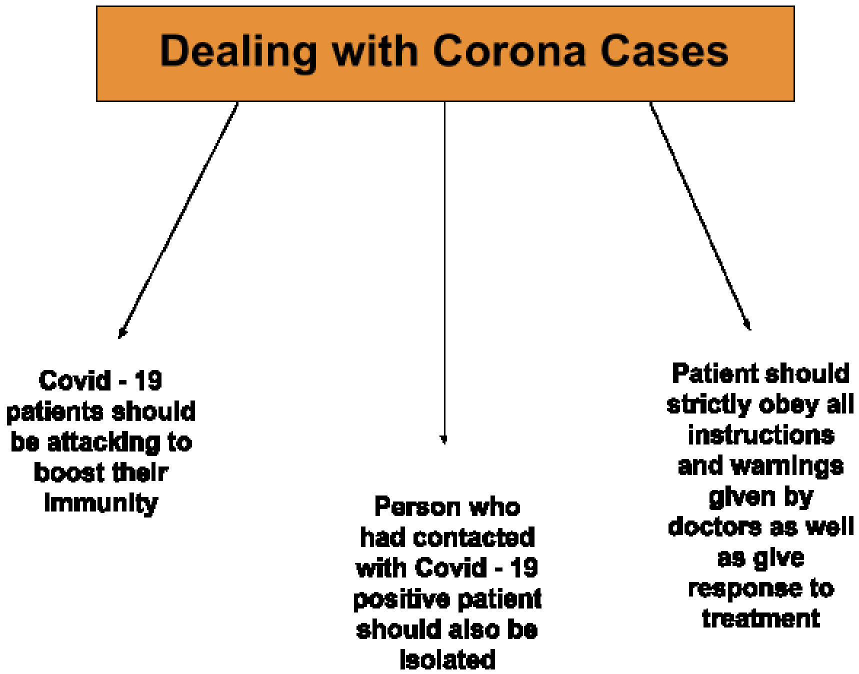

ISBN No: 978-81-94206-6-0

In this way,We are dealing with pandemic but as per Chanakya's point of view all measures taken by us are perfectly belonging from “Kautilya’s Arthashastra”. Hence,the Chanakya Niti is really helpful for us.

EVALUATION :

Today Covid-19 is being very harmful for every human survival. In this pandemic condition India,USA,Italy,Russia and other foreign countries are facing plenty of problems such as economic scarcity, unemployment as well as loot. In my opinion, India and super power countries have to be united to lose covid-19. In the economic sector as well as in the exporting of medicines, India has gained the faithful image in the form of good and true friends which it secured with the help of diplomacy and helpful nature.

We know India is firmly followed the path of Chanakya Niti to serve its citizens. It also makes various guidelines for the way to demolish the pandemic and now these policies are being influential on the epidemic.That glorious day isn’t far from us when we completely destroy the covid-19 and will step in the ideal future which is totally based on the Kautilya’s Arthashastra.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

श्रीमद्भगवद्गीता निष्काम कर्मयोग – एक विवेचन

सविता चिटकलवार
संशोधक विद्यार्थीनी, संस्कृत विभाग,
यशवंत महाविद्यालय, नांदेड.ü

श्रीमद्भगवद्गीता भारतीय विचारधारा तसेच संस्कृतिचे अत्यंत लोकप्रिय दार्शनिक, धार्मिक व नैतिक काव्य होय. महाभारतातील भीष्म पर्वात वर्णित असलेले, वेदान्त दर्शन च्या प्रस्थानत्रयी मध्ये स्थान प्राप्त, भगवान श्रीकृ णाची अमृतवाणी श्रीमद्भगवद्गीता भारतीय संस्कृति चे अत्यंत लोकप्रिय काव्य होय. गीता सर्व काळात संपूर्ण विश्वाला उपदेश करणारी धर्म, अधर्म, कर्तव्य, अकर्तव्य याचा बोध करुन देणारी आहे सर्व धर्मग्रंथाचा सार यामध्ये आहे. गीते चे स्थान हे सर्व धर्मग्रंथात सर्वोच्च आहे.

गीता अध्यात्म विद्येचा महत्वपुर्व ग्रंथ आहे. सातशे लोक अठरा अध्यात गुंफूण भारतीय दर्शनाचे अनुपम प्रतिनिधीत्व करणारा ग्रंथ आहे.

महाभारतातील युध्दात मोहाने वशीभूत होवून कृष्ण सखा अर्जून याला कर्तव्यापासून विमुख झाला असताना श्रीकृष्णाने गीतारुपी संजीवनी बूटी चे अमृतमय रस पाजवून अर्जूनाला त्याच्या कर्तव्याचा बोध करुन दिला. हा उपदेश सर्व जाती, वर्ण, आश्रम, सम्प्रदाय यांच्यासाठी जीवन जगण्याचा समान मार्ग सांगणारा आहे. गीता अनेक उपदेशाने परिपूर्ण असून मनुष्याला धैर्य धारण करण्याचा मार्ग दाखविते गीतामध्ये धार्मिक सहि णुता, निष्काम कर्मयोग, लोकसंग्रह, स्थितप्रत इत्यादी अनेक सिध्दांत आहेत.

संपूर्ण गीता नि काम कर्मयोग विषयी प्रत्येक बाजूवर विचार प्रगट करते तसेच मानव जीवनाचे लक्ष्य हे कर्मकांडात सांगितलेली सकाम कर्मे करुन कामनांची पूर्ति करणे हे नसुन जन्म मृत्युच्या बंधनातून मुक्त होणे होय असे सांगते. निष्काम कर्म म्हणजेच कर्माद्वारे संसारिक उपभोगाची इच्छा न करणे, कामनारहित, आशारहित, राग लोभरहित, अहंकाररहित, भयरहित होवून आपल्या स्वभावानुसार कर्म करने आणि कर्माचे फळ परमात्म्याला समर्पित करणे होय. कर्म करण्यासाठी मनु य विवश असतो. कर्माच्या बंधनातून मुक्त होण्यासाठी आपल्या चिंतन प्रणालीमध्ये परिवर्तन करण्यासाठी तो स्वतंत्र आहे. हेच मनु याचे कर्तव्य होय.

श्रीमद्भगवद्गीता वर्णित निष्काम कर्मयोगात खालील बाबींचे विवेचन मिळते.

१. निष्काम कर्मयोगाचा अर्थ

२. निष्काम व सकाम कर्मामधील भिन्नता

ISBN No: 978-81-94206-6-0

३. निष्काम कर्मयोगची पात्रता

४. निष्काम कर्मयोगीचे आचरण

५. निष्काम कर्मयोगाचा परिणाम

६. निष्काम कर्मयोगाची श्रेष्ठता

१. निष्काम कर्मयोगाचा अर्थ :

गीता मधील सर्व अध्याय निष्काम कर्मयोगाच्या प्रत्येक बाजूवर सूक्ष्मपणे विचार स्पष्ट करतात. प्रारंभी संपूर्ण कर्मयोग एका सूत्र रुपात लोकात सांगितले आहे. नंतर विस्तारीतरुपात विशद केले आहे.

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन।
मा कर्मफल हेतुर्भूः मा ते संगोऽस्त्वकर्माणी।।[१]

तुझे नियत कर्म करण्याचा तुला अधिकार आहे पण कर्मफलांवर तुझा अधिकार नाही तुझ्या कर्मफलास तू कारणीभूत आहेस असे कधीही समजू नकोस. तसेच तुझे कर्तव्य न करण्यामध्येही तू आसक्त होऊ नकोस प्राप्त प्राकृतिक गुणानुसार केलेले कार्य म्हणजे नियत कर्म होय. विकर्म म्हणजे शास्त्रांविरुध्द केलेले कर्म होय आणि अकर्म म्हणजे स्वत:चे कर्म न करणे. भगवंतानी अर्जुनाला निष्क्रिय न होता. कर्मफलेच्छारहित होऊन आपले विहित कर्म करण्याचा सल्ला दिला. जो कर्मफल हेच मिळावे असा विचार करुन कर्म करतो तो नेहमी दु:ख भोगतो. कर्मफल भगवंताला समर्पित करुन कर्तव्य बुध्दिने कर्म करावे. फलासक्ति केवळ कष्ट देते. कारिकेच्या उत्तरार्धात सांगितले आहे की तू कर्मफलाचे कारण बनू नकोस कर्म केल्यानंतर त्याचे चांगले किंवा वाईट, पूर्ण किंवा अपूर्ण काहीना काही कर्मफल प्राप्त होते ते कर्मफल मी उ़द्योग केल्याने प्राप्त झाले असा विचार करु नकोस. स्वत:चे नियत कर्म करण्याचा प्रत्येकाला अधिकार आहे पण त्याने फलावर आशा न ठेवता कर्म करणे आवश्यक आहे, असे निष्काम भावाने केलेले कर्म नि:संशयपणे मनुष्याला मोक्षमार्गावर घेऊन जातो.

तू कधीही अकर्म म्हणजेच कर्म न करता राहू नकोस, आळशी बनून बसू नकोस. कर्मफलावर तुझा अधिकार नाही. उ़द्योग केल्यावर तुला फलप्राप्ती होईलच असे निश्चित नाही असा विचार करुन उद्योग करणे सोडून देवू नकोस. कर्म करने हे आपले कर्तव्य आहे. कर्म तर केलेच पाहिजे. म्हणून फळाची अशा न धरता कर्तव्याची बाजू म्हणून समान बुध्दि धारण करुन कर्म केले पाहिजे. या समत्वाला योग असे म्हटले आहे.[२]

ISBN No: 978-81-94206-6-0

सकारात्मक किंवा नकारात्मक कोणत्याही प्रकारची आसक्ति ही बंधनास कारणीभूत ठरते. निष्कर्म हे पापमय आहे. निष्काम कर्मयोगाात कर्म करणे आवश्यक आहे, कोणताही पुरुष कोणत्याही काळात क्षण मात्र देखील कर्म न करता राहत नाही. नि:संशय सगळे मनुष्य प्रकृति पासुन उत्पन्न असलेल्या गुणामुळे प्रवृत्त होवून कर्म करतो.[३] कर्म न करण्यापेक्षा कर्म करणे श्रेष्ठ आहे. कर्म केल्यावाचून मनुष्य आपल्या शरिराचाही निर्वाह करु शकत नाही.[४]

कर्मबंधनाचा भितीने देखील कर्माचा त्याग करणे उचित नाही. म्हणून नियत कर्माचे पालन श्रीविष्णूच्या संतोषार्थ कर आणि अशाप्रकारे तू नेहमी कर्मबंधनातून मुक्त राहशील.[५] केवळ कर्म न करण्याने मनुष्य कर्मबंधनातून मुक्त होऊ शकत नाही. तसेच केवळ संन्यासानेही मनुष्य सिध्दि प्राप्त करु शकत नाही.[६] निष्कर्मता हा मनाचा धर्म आहे. शरीराद्वारे निष्क्रिय होऊन काय लाभ मिळणार? कारण बंधन आणि मोक्ष याचे कारण मन आहे. कर्मफलाची आसक्ती करणे ही मनाची निष्क्रियता होय.

अशा प्रकारे कर्म करताना स्वतंत्र असणे, परंतू फलप्राप्तीच्या इच्छेत न राहणे, कर्माचे फल प्राप्त झाल्यास फलप्राप्ती चे कारण स्वत:ला न समजणे, तसेच कर्माचा संपूर्णपणे त्याग न करणे यालाच कर्मयोग म्हटले आहे.

२. निष्काम व सकाम कर्म भिन्नता :

श्रीमद्‌भगवद्‌गीता मध्ये निष्काम कर्म व सकाम कर्म यामधील भिन्नता स्पष्ट केली आहे. नि काम कर्मयोग कल्याणरुपी मार्गात असतात त्यांची बुध्दि दृढनिश्चयी असते आणि त्यांचे ध्येयही एक असते, जे डळमळीत वृत्तीचे असतात त्यांच्या बुध्दिला अनेक फाटे फुटलेले असतात.[७]

वेदाध्ययन करणारे आणि सोमरसाचे पान करणारे स्वर्गलोकांची प्राप्ती करीत अप्रत्यक्षपणे माझेच पूजन करतात. असे पापकर्मापासून शुध्द झालेले लोक इंद्राच्या पुण्यलोकामध्ये जन्म घेतात आणि त्या ठिकाणी ते देवांप्रमाणे दिव्यभोग उपभोगतात, याप्रमाणे स्वर्गलोकातील अमर्याद विषयसुखाचा भोग घेऊन पुण्यकर्म क्षीण झाल्यावर ते पुन्हा या मृत्युलोकात परत येतात. अशारीतीने वेदोक्त धर्माचे पालन करुन जे इंद्रियोपभोग प्राप्त करतात त्यांना पुन्हा पुन्हा केवळ जन्म मृत्यूच्या चक्रात पडावे लागते.[८] परंतु जे लोक अनन्य भक्तिभावाने माझ्या दिव्य स्वरुपाचे चिंतन करीत माझी उपासना करतात त्यांच्या गरजा मी पूर्ण करतो आणि त्यांच्याकडे जे आहे त्याचे मी रक्षण करतो.[९]

ISBN No: 978-81-94206-6-0

जो त्यागी नाही सकाम कर्म करतो त्याला मृत्यूनंतर इष्ट, अनिष्ट व मिश्र असे तीन प्रकारचे कर्मफल प्राप्त होते. परंतु जे संन्यासाश्रमात आहेत त्यांना कर्मफलाचे सुख अथवा दु:ख भोगावे लागत नाही. [१०]

अशा प्रकारे श्रीमद्‌भगवद्‌गीता सकाम कर्माचे अस्थायी फल व निष्काम कर्माचे चिरस्थायी व शाश्वत फल या विषयीचे चित्रण करुन व्यक्तिला निष्काम कर्म करण्यास प्रेरित करते. यासोबतच निष्काम कर्मयोगी व सकामी याच्यामधील भिन्नता गीतेत सांगितली आहे. निष्काम कर्मयोगी कर्माची सर्व फळे भगवंताला अर्पण करतो व भक्ति रुपात शांन्ति प्राप्त करतो. परंतू सकामी पुरुष कर्मफलाचा लोभी असल्यामुळे तो बंधनात बाधला जातो.[११]

३. निष्काम कर्मयोगाची पात्रता :

गीता मध्ये निष्काम कर्मयोगाची पात्रता याविषयी सांगितले आहे. जो पुरुष कर्मफलाची इच्छा न करता कर्तव्य म्हणून योग्य कर्म करतो तो वास्तविक संन्यासी किंवा योगी आहे. पण जो अग्निहोत्रादिक कर्म करीत नाही तसेच आपले कर्तव्यही करीत नाही तो संन्यासीही नाही किंवा योगीसुध्दा नाही.[१२]

ज्याला संन्यास म्हणतात तोच योग किंवा ब्रह्माशी युक्त होणे होय. कारण जो पर्यंत मनु य इंद्रीयतृप्तीच्या इच्छेचा त्याग करीत नाही तोपर्यंत तो योगी होऊच शकत नाही.[१३] जेंव्हा मनुष्य सर्व प्रकारच्या भौतिक इच्छांचा त्याग करतो तसेच इंद्रियतृप्यर्थ कर्मांमध्ये आणि सकाम कर्मामध्येही प्रवृत्त होत नाही तेंव्हा तो योगारुढ झाल्याचे म्हटले जाते.[१४] हा योग अत्याधिक खाणाऱ्याला सिध्द होत नाही किंवा अत्यंत अल्प खाणाऱ्याला सिध्द होत नाही. अतिशय झोपतो त्याला किंवा पुरेसा झोपत नाही त्याला ही सिध्द होत नाही.[१५] हा सर्व सांसारिक दु:खाचा नाश करणारा योग योग्यप्रमाणात आहार, निद्रा, विहार किंवा कर्म नियमित प्रकार करणाऱ्याला प्राप्त होतो.[१६] अशाप्रकारे योगाभ्यासाद्वारे योगी जेंव्हा आपली मानसिक कार्ये नियमित करतो आणि सर्व भौतिक आकांक्षापासून मुक्त होऊन अध्यात्मामध्ये स्थित होतो. तेंव्हा तो यथायोग्यपणे योगी झाल्याचे म्हटले जाते.[१७]

४. निष्काम कर्मयोगीचे आचरण :

गीता मध्ये कर्मयोगी चे आचरण कसे असावे याविषयी विचार सांगितले आहेत. मानसिक तर्कवितर्कामुळे उत्पन्न झालेल्या इंद्रियतृप्तीच्या सर्व प्रकारच्या इच्छांचा मनुष्य जेंव्हा त्याग करतो आणि याप्रमाणे त्याचे शुध्द झालेले मन जेंव्हा केवळ आत्म्यामध्येच संतुष्ट होते तेंव्हा तो स्थितप्रज्ञ अर्थात विशुध्द दिव्यावस्थेत स्थित झाला आहे असे म्हटले जाते.[१८] तो त्रिविध तापांनीही मनामध्ये विचलित होत नाही आणि

ISBN No: 978-81-94206-6-0

जो आसक्ति, भय आणि क्रोध यापासून मुक्त झाला आहे त्याला स्थिर मन झालेला योगी असे म्हटले जाते.[१९] असाच व्यक्ति परमात्मा प्राप्तिसाठी समर्थ असतो. त्यानंतर निष्काम कर्मयोगीने आसनावर दृढतापूर्वक बसावे आणि मन, इंद्रिये, क्रिया यांचे सयमन करुन आणि मनाला एकाग्र करुन ऱ्हदय शुध्द करण्यासाठी योगाभ्यास करावा.[२०] मनुष्याने आपले शरीर, मन आणि मस्तक उभ्या सरळ रेषेत धरावे आणि नासिकाग्राकडे स्थिर दृष्टिने पहावे.[२१] याप्रमाणे अविचलित आणि संयमित मनाने भयरहित होऊन, शांत अंत:करनाने, काम जीवनापासून पूर्णपणे मुक्त होऊन मनाला स्थिर ठेवून भगवंताच्या भक्तित स्थिर व्हावे.[२२] भगवंताच्या भक्तित विलीन होऊन जाणे म्हणजे जे जे कर्म केले, जे जे खाल्ले, जे जे हवन केले, दान केले, तप केले ते सर्व भगवंताला अर्पण करणे होय.[२३]

अशा प्रकारे कर्मयोगी चे गुण, आसन, ध्यान इत्यादी विषयी मार्गदर्शन गीतेत केलेले दिसून येते.

५. निष्काम कर्मयोगाचे परिणाम :

निष्काम कर्मयोगाच्या अभिप्राय आहे की फलप्राप्ती ची इच्छा न ठेवता कर्म करावे. कारण फलाची अपेक्षा न करता देखील श्रेष्ठ फल प्राप्त करुन देणारा हा कर्मयोग आहे. जो मनुष्य समत्व बुध्दि धारण करुन संपूर्ण कर्म भगवंताला अर्पण करतो. तसेच ज्या मनु याचे सर्व संशय नष्ट झालेत असा मनुष्य कर्माच्या बंधनात पडत नाही.[२४] या निष्काम कर्मयोगामुळे कोणतेही नुकसान किंवा ऱ्हास होत नाही आणि या मार्गातील अल्प प्रगतीनेही मनु याचे जन्म मृत्युच्या भयंकर भयापासून संरक्षण होऊ शकते.[२५] अशा रीतीने ते जन्ममृत्युच्या चक्रातून मुक्त होतात आणि सर्व दु:खाच्या पलीकडील भगवद्धामाची प्राप्ती करतात. [२६]

कर्मफलावर आसक्ति न ठेवता मनुष्याने कर्तव्य म्हणून कर्म केले पाहिजे. कारण अनासक्त होऊन कर्म केल्याने त्याला परमेश्वरप्राप्ती होते.[२७] जनक आदी राजांनी केवळ नियत कर्म करुन सिध्दी प्राप्त केली. म्हणून एकंदर सामान्य लोकांना शिकविण्याकरिता तू आपले कर्म केले पाहिजे.[२८]

अशा प्रकारे निष्काम कर्मयोगाचे फल परमात्म्याची प्राप्ती होय.

६. नि   काम कर्मयोगाची श्रेष्ठता :

श्रीमद्भगवतगीतेत निष्काम कर्मयोग व कर्मयोगी यांना श्रेष्ठ म्हटले आहे. गीतेत भगवान श्रीकृष्ण सांगतात की जो पुरुष मनाद्वारे इंद्रियांना संयमित करण्याचा प्रयत्न करीत असेल आणि असक्ति न ठेवता कर्मयोगाचा प्रारंभ करीत असेल तर ती व्यक्ति अधिक श्रेष्ठ आहे.[२९] तो पुरुष श्रेष्ठ असून भगवंताला प्रिय

ISBN No: 978-81-94206-6-0

आहे. जे या अविनाशी भक्तिमार्गाचे अनुसरण करतात आणि भगवंताला परमलक्ष्य मानून श्रध्देने पूर्णतया संलग्न होतात ते भगवंताला अत्याधिक प्रिय असतात.[३०]

अशा प्रकारे श्रीमद्भगवद्गीता कर्मयोगाचे संपूर्ण विवेचन करते. याच मार्गाचा अनुसरण करण्यास मनुष्याला सांगते. हा मार्ग सगळयांसाठी मोकळा आहे. निष्काम कर्मयोगाच्या सुविस्तीर्ण राजमार्गावर चालणारा पथिक स्वतःच्या इच्छा, वासना परमात्म्याला समर्पित करतो मनु याचे जीवन स्वार्थाची केवळ पूर्ती करण्यासाठी नाही. मनुष्य भगवंताच्या चेतनेने या विश्वरुपी उद्यानाला अत्याधिक पल्लवित करतो. तसेच सुंदरता वाढवून अतिसुंदर घडवितो. तो आपल्या कर्तव्याविषयी सतत जागरुक व तत्पर राहतो. त्याला तो आपला निर्वाह करीत असताना अनिर्वचनीय सुखाची अनुभूति होते. अशाप्रकारे तो निरंतर कर्मामध्ये रत असला तरीही तो अंर्तमनाने पूर्णपणे अनासक्त राहतो.

आत्मकल्याण प्राप्त करण्याच्या प्रत्येक मार्गात मनुष्यासाठी सुलभ साधना म्हणजेच निष्काम कर्माची भावना होय. कठोर साधनेपेक्षा हा मार्ग अधिक सोपा आहे. यालाच निष्काम कर्मयोग असे म्हटले जाते. कर्तव्य भावनेची जाणीव आणि मनोरथाच्या परित्यागाने परमात्म्याच्या स्थितीचा बोध होतो आणि मनुष्य जन्म–मृत्युच्या बंधनातून मुक्त होतो. मनुष्य जीवनाचे हेच लक्ष्य होय, या लक्ष्य प्राप्तीसाठी निष्काम कर्मयोगापेक्षा श्रेष्ठ दूसरा कोणताही उपाय नाही.

संदर्भ

१. श्रीमद्भगवद्गीता, २/४७

२. योगस्थः कुरु कर्माणि सगडं त्यक्त्वा धनंजय ।
सिध्द्यसिध्द्योः समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते।। – श्रीमद्भगवद्गीता, २/४८

३. न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः।। – श्रीमद्भगवद्गीता, ३/५

४. नियतं कुरु कर्म त्वं कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
ारीरयात्रापि च ते न प्रसिध्द्येदकर्मणः।। – श्रीमद्भगवद्गीता, ३/८

५. यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसगडः समाचार।। – श्रीमद्भगवद्गीता, ३/९

६. न कर्मणामनारम्भान्ने कर्म्यं पुरुषोश्नुते।
न च संन्यसनादेव सिध्दि समधिगच्छति।। ३/४

ISBN No: 978-81-94206-6-0

७. व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन।

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुध्दयोऽव्यवसायिनाम्।। – श्रीमद्भगवद्गीता, २/४१

८. त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते।

ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान्दिवि देव भोगान्।।

ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोक विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोक विशन्ति।

एवं त्रयी धर्ममनुप्रपन्ना गतागते कामकामा लभन्ते।। – श्रीमद्भगवद्गीता, ९/२०, २१

९. अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते।

तेषां नित्याभियुक्तांनां योगक्षेमं वहाम्यहम्।। – श्रीमद्भगवद्गीता, ९/२२

१०.अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्।

भवन्यत्यागिनां प्रेत्य न तु संन्यासिनां क्वचित्।। श्रीमद्भगवद्गीता, १८/१२

११.युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शांन्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ।। – श्रीमद्भगवद्गीता, ५/१२

१२.अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः।

स संन्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः।। श्रीमद्भगवद्गीता, ४/१

१३.यं संन्यासमिति प्राहुर्योगं तं विध्दि पाण्डव।

न ह्यसंन्यस्तसंकल्पो योगी भवति कश्चन।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/२

१४.यदा हि नेन्द्रियार्थेषु कर्मस्वनुषज्जते।

सर्वसंकल्प संन्यासी योगारुढस्तदोच्यते।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/४

१५.नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः।

न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुनः।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१६

१६.युक्ताहरविहारस्य युक्तचे टस्य कर्मसु।

युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१७

१७.यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावति ठते।

निःस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१८

१८.प्रजहाति यदा कामान्। श्रीमद्भगवद्गीता, २/५५

१९.दुःखे वनुद्विग्मनाः सखेषु विगतस्पृहः।

वीतराग भयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते।। श्रीमद्भगवद्गीता, २/५६

ISBN No: 978-81-94206-6-0

२०.शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चैलाजिनकुशोत्तरम्।

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुध्दये।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१२

२१.समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः।

संप्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन्।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१३

२२.प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रतं स्थितः।

मनः संयम्य मच्चितो युक्त आसीत् मत्परः।। श्रीमद्भगवद्गीता, ६/१४

२३.यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत्।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुध्व मदर्पणम्।। श्रीमद्भगवद्गीता, ९/२७

२४.योगसंन्यस्तकर्माणं ज्ञानसछिन्नसंशायम्।

आत्मयन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय।। श्रीमद्भगवद्गीता, ३/४१

२५.स्वल्यमध्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात्।। श्रीमद्भगवद्गीता, २/४०

२६.(१) जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छनयनामयम्।। श्रीमद्भगवद्गीता, २/५१

(२) मत्प्रसाददवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम्। श्रीमद्भगवद्गीता, १८/५६

२७.असक्तो ह्यचरन्कर्म परमाप्नोति पुरुषः। श्रीमद्भगवद्गीता, ३/१९

२८.कर्मणैव हि संसिध्दिमास्थिता जनमादयः।

लोकसंग्रहमेवापि संपश्यन्कतुमर्हसि।। श्रीमद्भगवद्गीता, ३/२०

२९.यस्तित्वन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन।

कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तः स विशिष्यते।। श्रीमद्भगवद्गीता, ३/७

३०.ये तु धर्मामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते।

श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः।। श्रीमद्भगवद्गीता, १२/२०

ISBN No: 978-81-94206-6-0

'भाषासु मुख्या मधुरा ।

सारंग शार्दूल
एम.ए. व्दितीय वर्ष
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

'भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती '

तस्यां हि काव्यं मधुरं तस्मादपि सुभाषितं

सर्व भाषांत मुख्य गोड दिव्य अशी देववाणी संस्कृत भाषा असून तिच्यातील काव्य तर मोहक आहेच पण त्याहूनही सुभाषिते अधिक मोहक आहेत.

सुभाषित याचा अर्थच मुळी "मोहक वचन" असा आहे. सुभाषिते हा संस्कृत भाषेकडे असलेला रत्नासारखा अमोल ठेवा आहे आणि तो फक्त संस्कृत भाषेतच आहे. इतर भाषेतूनही विषयाच्या अनुषंगाने म्हणीए वाक्यप्रचारए किंवा सुविचार येतात. पण व्यावहारिक आणि अध्यात्मिक अशा दोन्ही प्रकारचे विषय घेऊन ए स्वतंत्र व मोजक्या शब्दात अनमोल विचार मांडलेले आपल्याला आढळतात ते संस्कृत भाषेतच. या सुभाषितांनी स्पर्श केलेला नाही असा विषय जवळ जवळ नाहीच म्हणाला तरी चालेल.

या सुभाषिताचे प्रकार कितीः

सामान्य पणे सुभाषित किंवा सुविचार म्हणला की तो उपदेशपर असावा अशी कल्पना असते. या सुभाषितांतून तो विचार तर मुख्य आहेच.ए पण त्याशिवाय मनोरंजन करणारे अनेक प्रकार यांत आहेत. चित्रकाव्ये कोडी समस्यापूर्तीए एकाच अक्षराचा उपयोग केलेले सुभाषित ए सरळ वाचला किंवा उलटा वाचला तरी निघणारा अर्थ एकचए विनोदीए संवादए द्वर्थी शब्द योजनाए नीतीए कथा या सारखे अनेक प्रकार सुभाषितात येतात हेच संस्कृत चे वैशिष्टय आहेत.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

नवनवीन उपकरणात तर गझल फिल्म नाटक वृत्तपत्र शिशुगीते संस्कृतगिते असे अनेक प्रकार सुभाषिता मध्ये येतात.

भर्तृहरी भारवी कालिदास भास माघ यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले पण त्या ग्रंथाच्या मांडणी मध्ये ज्या छंदात सुभाषित लिहिले ते तर म्हणावयास खूप सुंदर आहेत.

एक श्लोकी गीता एक श्लोकी रामायण एक श्लोकी श्रीमद भागवत एक श्लोकी गणेश स्तवन असे अनेक सुभाषित्यांची मांडणी संस्कृतात होतात.

काही सुभाषिते हि गमती शीर ज्ञान देणारी आहेत.

'क:खगीघाङचिच्छौजाझाञ्ज्ञोटौठीडढण:*

'तथोदधीन पफर्बाभीर्मयौरिल्वाशिषांसह*

पक्ष्याचे प्रेम शुद्ध बुध्दीचा दुसऱ्या च्या बलाच अपहरण करण्यात पारंगत शत्रु संहारात अग्रए मनाने निश्चल व निर्भीड आणि महासागराच सर्जन करणारा कोण आहे असा राजा मय ज्याला त्याच्या शत्रूंचे देखील आशिर्वाद प्राप्त आहेत.

वरिल सुभाषित हा विशेषत्व आहे कारण या सुभाषितात वर्णमालेतील सर्व वर्ण क्रमाने येतात. या वरुन कळते कि सुभाषित आणि संस्कृत भाषा किती महत्त्वपूर्ण आहे.

ष्माघ " नावाच्या कवीनी "शिशुपाल वधम्" या महाकाव्यात केवळ भ आणि र ह्याचा वापर करुन एक सुभाषित तयार केला.

'भूरिभिर्भारिभिर्भीराभूभारैरभिरेभिरे*

भेरीरेभिभिरभ्राभैरूभिरिभैरिभा:

जमिनीला पण वजनदार वाटेल अशाए वाद्य यंत्राप्रमाणे आवाज काढणाऱ्या निर्भीड हत्तीने आपल्या शत्रू हत्तीवर हल्ला केला.

तसेच "किरातार्जुनीयम्" या काव्य संग्रहात महाकवी भारवी ह्यांनी केवळ श्नश चा वापर करून सुभाषित तयार केला.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

’न नोननुन्नो नुन्नोनो नाना नाना नना ननु द्यनुन्नौनुन्नो ननुन्नेनो नानेना नन्नुनन्नुनुत्*द्यद्य

जो मनुष्य युद्धात आपल्यापेक्षा दुर्बलाकडून घायाळ होतो तो खरा मनुष्य नाही येए जो आपल्यापेक्षा दुर्बलांना घायाळ करतो तो हि खरं मनुष्य नाहियेए ज्या मनुष्याचा स्वामी घायाळ नाहिये तो घायाळ नाही आणि घायाळ मनुष्याला घायाळ करणाऱ्या खरा मनुष्य नाही ये.

तसेच महायमक अलंकारित सुभाषितए हे चार पद एकसारखे आहेत. पण प्रत्येक पदाचा अर्थ भिन्न आहे.

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा:

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा

विकाशमीयुर्जगतीशमार्गणा:

अर्जुनाचे बाण सर्वत्र व्याप्त झाले आहेत. ज्यामुळे शंकरांचे बाण खंडित झाले आहेत. ह्याप्रकारे अर्जुनाचे रण कौशल पाहून दानवांचा पराभव करणारे शंकरांचे गण आश्चर्य चकित झाले आहेत. शंकर आणि तपस्वी अर्जुनाचे युद्ध पाहण्यासाठी शंकराचे भक्त आकाशात आले आहेत. हे वाचून संस्कृत भाषेची व सुभाषितांची किमया लक्षात येते. तेव्हा संस्कृत भाषेला "भाषाणां जननी" असे म्हणले जाते.

श्री समर्थ रामदास स्वामिनी नृसिंह पंचक मध्ये गमतीशीर सुभाषित लिहिले आहे ते म्हणतांना मस्त गमत वाटते.

’कडकडित कडाडीं कडकडाटे कडाडीं द्य घडघडित घडाडीं घडघडाटे घडाडीं द्यद्य

तडतडित तडाडीं तडतडाटे तडाडीं द्यधडधडित धडाडीं धडधडाटे धडाडीं द्यद्य

ISBN No: 978-81-94206-6-0

असे गमतीशीर श्लोक आहेत. सुभाषितांना संस्कृत भाषेत मोठमोठ्या विव्दानांनी रत्नेए सोनेए अनमोल अशी उपमा दिली अाहे. तसेच संस्कृत भाषेत हि सुभाषितांची ज्ञान देणारेए परोपकार देणारेए व्यावहारिकए जीवन आरोग्य देणारेए असे सुभाषित आहेत.

पृथिव्यां त्रीणि रत्नानि जलमयं सुभाषितं

मुढै:पाषाण खण्डेषु रत्न संज्ञा विधीयते

भूतलावर खरी रत्ने तीन आहेत. पाणीए अन्नए आणि सुभाषित . मुर्खलोक मात्र दगडाच्या तुकड्यांना रत्न म्हणतात. सुभाषित हे अस साधन आहे की त्याव्दारे संस्कृत भाषा चे रस ग्रहण करण्यासाठी उत्तम आहे. त्यामुळे सर्वांना संस्कृत भाषेचा अभिमान वाटेल.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

वारक्रमाची उत्पत्ती

प्रणव प्रदीपराव मुळे
वेदाङ्ग ज्योतिषविभाग
कविकुलगुरू कालिदाससंस्कृत विश्वविद्यालय,
रामटेक, नागपूर

प्रकृतीमध्ये प्रत्येक वस्तु आप–आपल्या गुणधर्मानुसार स्वविशिष्टनावाने ओळखल्या जाते. प्रकृतीचा हा नियम आहे की एकानंतर एक दिवस येतात आणि जातात. सूर्य पूर्वेला उगवतो आणिदिवसभरत्याच्या दैनिकगतिने चालून संध्याकाळी पश्चिमेला मावळतो व पुन्हा दुसऱ्या दिवशी उगवे पर्यंतच्या कालावधीला आपण ”वार“ नावाने ओळखतो. पृथ्वीला स्वत:भोवती एक प्रक्रिमा पूर्ण करण्यास ह्न तास लागतात. या ह्न तासांच्या कालावधीला आपण काही विशिष्टनावाने ओळखतोते म्हणजेच ‘वार‘. कधी–कधी असा प्रश्न पडतो की ही सात नावे कुठून आली असावी? ही संकल्पना कोणाची असावी? नेमक्या या नावाची उत्पत्तीचा सिध्दांत काय आहे? या वारांचा क्रम असाच का? इत्यादी. हे सव ‍ आपल्याला माहित असायला हवे.

भारतीय संशोधक आर्यभट्ट यांचाजन्म इ.स. त्त रोजी झाला होता. बहुप्रतिष्ठित भूभ्रमणसिध्दांताचे प्रतिपादक, भारतीय गणित आणि ज्योतिषशास्त्राचे प्रथमआचार्य आर्यभट्टांद्वारेकुसुमपुर (आजचे पटना) येथे क्रांतिकारीग्रंथ ‘आर्यभटीयम’ जो आजपासून घह्व्ज्ञ वर्षांपूर्वी रचल्या गेला. प्रस्तुत ग्रंथ भारतीय ज्योतिषशास्त्रातील सिध्दांतस्कंधाच्या प्रथमग्रंथाच्या रूपात प्रतिष्ठित आहे. या ग्रंथाला विद्वानांनी ज्योतिषशास्त्राच्या आर्यपक्षीय ’आर्यसिध्दांत’ या रूपातस्विकार केले आहे. आर्यभटीयम् या ग्रंथामधील पादांपैकी ‘गोलपाद‘ नावाच्या पादात आचार्यांनी भूभ्रमणसिद्धांतानुसार वारांची संकल्पना स्पष्ट केली आहे.

आदित्यश्चन्द्रमाभौनोबुधश्चाथबृहस्पति:।

शुक्र: शनैश्चरश्चौववासरा: परिकीर्तिता:॥

आर्यभटीयम

‘उदयात् उदयंवार:‘ म्हणजेच एकासूर्योदयापासून ते दुसऱ्या सूर्योदयापर्यंत जाणारा जो काळ आहे, त्यास वार असे म्हणतात. एकूण वार सात आहेत– घ) रविवार, ह्न) सोमवार, ि मंगळवार,) बुधवार, ह्व) गुरूवार,) शुक्रवार व त्त) शनिवार.

अनुलोमगतिर्नैक्थ: पश्यत्यचलंविलोमगं यभ्दवत।

अचलानिमानितदवत्समपश्चिमगानिलंकायाम् गोलपाद॥

आर्यभटीयम्

पृथ्वीस स्वत:च्या अक्षावरून स्वत: भोवती एक परिक्रमा पूर्ण करायला पूर्ण एक दिवस लागतो यास आपण एक ‘अहोरात्र‘ असेही संबोधितो. याच अहोरात्राचे ह्न भाग केल्यास त्याला होरा (तास) असे

ISBN No: 978-81-94206-6-0

म्हणतात. आकाशामध्ये भूकेंद्रिय सिध्दांतानुसार पृथ्वीभोवती फिरणारे ग्रह व त्या ग्रहांभोवती फिरणारे उपग्रह यांचे आकाशात न दिसणारे परिभ्रमणमार्गनिर्धारित आहेत व ते त्याच मार्गाने परिभ्रमण करत असतात व त्या परिभ्रमण मार्गांनाच 'ग्रहकक्षा' असे म्हणतात. याच परिभ्रमणकरणाऱ्या मुख्य सातग्रहांनाहोऱ्यांचे (तासांचे) अधिपतित्व प्राप्त आहे व त्या होरास्वामींचा क्रमत्या–त्या ग्रहाच्या एक महायुगातील भ्रमणगणनेनुसार ठरलेला आहे.

आदौ शनिः गुरूः तस्मात् ततोभौमः ततोरविः।

ततो शुक्रबुधस्तस्मात् ततोइन्दुरितिस्फुटम्॥

आर्यभटीयम्

Name of Geocentric	**Planets YugaRevo-lutions**	**Hours in a day**				**Name of the days**
Saturn{Saturday}	1,46,564	**1**	8	15	22	Saturday
Jupiter{Thursday}	3,64,224	2	9	16	23	
Mars{Tuesday}	22,96,824	3	10	17	24	
Sun{Sunday}	43,20,000	4	11	18	**25**	Sunday
Venus{Friday}	70,22,388	5	12	19		
Mercury{Wednesday}	1,7937,020	6	13	20		
Moon{Monday}	5,77,53,336	7	14	21		

दर्शविलेल्या तक्त्यातील माहितीनुसार शनिच्या पुढे (१) म्हणजेच ज्यादिवशी शनिवार दर्शविला आहे त्यादिवशीच सूर्योदयाच्या वेळी शनिचा होरा (तास) असल्या कारणाने त्यादिवसास शनिवार म्हटल्या गेले व क्रमाने प्रत्येक होऱ्यांचे (तासांचे) अधिपति क्रमाने बदलत–बदलत २४ तास पूर्ण होऊन (२५) असा दर्शविलेला तास म्हणजे दुसऱ्या दिवसाच्या सूर्योदय काळातील पहिला होरा होय. म्हणजेच दुसऱ्या दिवशी रविचा होरा आल्याकारणाने त्यादिवसास 'रविवार' ही संज्ञा प्राप्त होते. याचप्रकारे रविच्याहोऱ्यापासून २५ वा होरा हा चंद्राचा येत असल्याकारणाने सोमवार व तसेच अन्य ग्रहांचे होरे याचप्रकारे ठरवावे.

भारतीय ज्योतिष शास्त्रात असे खूप काही नियम, गणित दिले आहेत. ज्यांना आपण कळत न कळतमानतो. अगदी दैनंदिनव्यवहारातसुद्धा वापरतो परंतु त्यांबद्दल आपल्याला माहिती नसते. त्यांपैकीच एक वारक्रम आहे. सामान्य जीवनामध्ये आपण केव्हाही बोलतांना वारांचा उल्लेख कुठेना कुठे, कुठल्या ना कुठल्या कामासाठी करतो. असे अनेक वाक्य आपण रोजच्या बोलण्यात वापरतो पण कधी आपण अस ाविचार केला होता कां की वार म्हणजे काय? वाराची उत्पत्ती कशी झाली होती? व वारांचा क्रम असाच का? इत्यादी सर्वगोष्टींची आपल्याला माहीती असावी आणि भारतीय तत्वज्ञांच्या आणि शास्त्रांच्या ग्रंथात विद्वानांनी जे काही नियम सांगितले आहेत त्यांना समजणे आणि ते इतरांनाही समजावे या दिशेने माझा हा अल्पप्रयत्न होता.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

"आधुनिक विश्वे संस्कृत भाषाया: महत्वम्"

सुरज देसाई
एम.ए.व्दितीय
नेसुबो महाविद्यालय, नांदेड.

"संस्कृतम् नाम दैवी वाक् व्याख्याता महर्षीभि: "
या उक्ती प्रमाणे संस्कृत ही दैवी भाषा आहे असे स्पष्ट सांगितले आहे ,
आजच्या या जगामध्ये संस्कृत भाषेचे महत्व अत्यंत कमी लोकांना माहीत आहे पण देशाला समृद्ध सक्षम करणारी भाषा संस्कृत आहे
संस्कृत भाषे मध्ये च सर्व हिंदूधर्म ग्रंथ जे मानव जातीला समाजामध्ये कसे जगावे काय करावे काय करू नये पासून ते किड्या मुंग्या पर्यंत च्या सूक्ष्म जीवांना सुद्धा त्यांचे कल्याण होवो
"शं नो अस्तु द्वीपदे शं चतुष्पदे "
म्हणून ज्या उदार भावना आपल्याला पुराण , वेद इत्यादिं मध्ये पहावयास भेटतात त्या सर्व संस्कृत भाषेमध्ये च आहेत
जगातील सर्वात मोठा ग्रंथ महाभारत हा सुद्धा वेदव्यासांनी संस्कृत मध्ये च रचला आहे तसेच संस्कृत व्याकरणामध्ये एकाक्षर कोष इत्यादिं मध्ये
अक्षरशः एक एक अक्षराचे अनेक अर्थ आपल्याला पहावयास मिळतात संस्कृत साहित्य ,वेद , उपनिषदे , ब्रम्हसूत्र , पुराण इत्यादी सर्व संस्कृत मध्ये च आहेत इतकी समृद्ध असणारी ही संस्कृत भाषा आज खूप कमी लोकांना माहीत आहे,
पण महाकवी कालिदासांनी आपल्या कृतींमध्ये या भाषेची समृद्धी आपल्याला दाखवून दिली आहे

काव्येषु नाटकं रम्यम् तत्रा$पि च शकुंतला
तत्रा$पि चतुर्थोङक तत्र श्लोक चतुष्टयम

अर्थात काव्यांमध्ये नाटक श्रेष्ठ आहे नाटकांमध्ये अभिज्ञान शाकुंतलं हे नाटक श्रेष्ठ आहे त्यात सुद्धा त्या नाटकाचा चौथा
अंङक श्रेष्ठ आहे व त्या अंङकात सुद्धा चार श्लोक हे अत्यंत श्रेष्ठ आहेत असे वर्णन केले आहे .
या चार श्लोकात महाकवी कालिदासांनी सर्व ऋतूंचे वर्णन , प्रेम

भावना , भक्ती , श्रेष्ठ विचारांचे संस्कार , मुलीने कसे वागावे इत्यादि गोष्टी अत्यंत श्रेष्ठ अश्या आपल्या शब्दांच्या वैभवरूपी संपत्ती ने भरून टाकल्या आहेत. त्यांच्या अभिज्ञान शाकुंतलं या नाटकात जेव्हा शकुंतले चा विवाह होतो व ती सासरी जावयास निघते तेव्हा महर्षी कण्व यांची अवस्था कशी झाली होती ते वर्णन करतात ते असे

-यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पृष्टमुत्कण्ठया कण्ठः
स्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषश्चिन्ताजडं दर्शनम् ।
वैक्लव्यं मम तावदीदृशमिदं स्नेहादरण्यौकसः
पीड्यन्ते गृहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवैः

कण्व ऋषी म्हणतात की आज जेव्हा शकुंतला सासरी जाणार हा विचार करूनच माझे मन अत्यंत व्याकुळ होत आहे , अश्रूंची वाफ होऊन ती माझ्या कंठातून बाहेर पडत आहे पण मी त्या आसवांना थांबवत आहे माझ्या मुखातून शब्दच फुटेनासे झाले आहेत
आणि या चिंतेने माझे माझे दोन्ही नेत्र अंधक झाली आहेत की माझ्या सारख्या एका विरक्त ऋषिची जर पुत्री च्या वियोगाने अशी अवस्था होत असेल तर मुलीला जन्म देऊन तिचे लाड करून तिला तळहाताच्या फोडाप्रमाणे सांभाळ करून जेव्हा तिचे लग्न करून तिला सासरी पाठवत असताना त्या पित्याची अवस्था कशी होत असेल ?

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपीतेषु या
नादत्ते प्रियमण्डनापि भवतां स्नेहेन या पल्लवम् ।
आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः
सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनुज्ञायताम् ।।

तसेच आपल्या आश्रमाच्या उद्यानातील वृक्ष, वेलींना महर्षी
कण्व म्हणतात की हे वृक्ष वेलींनो जी शकुंतला तुम्हाला दिल्याशिवाय स्वतः कधी पाणी सुद्धा ग्रहण करत न्हवती तिला आभूषण धारण करणे अत्यंत प्रिय असताना ही फक्त या वृक्ष वेलींना त्रास होऊ नये म्हणून जे तुमच्यावर प्रेम आहे या कारणाने कधी एक पान सुद्धा तोडत न्हवती तुमची नवीन फुलांची कळी पाहून जी अत्यंत आनंदविभोर होत होती अशी तुमची प्रिय शकुंतला आज आपल्या पतिगृही जात आहे तुम्ही सुद्धा तिला निरोप द्या
या दोन श्लोकांमध्ये कालिदासांनी प्रेम ही भावना अत्यंत सुंदर शब्दांत प्रकट करत आपल्या विद्वत्तेचे व संस्कृत भाषेच्या समृद्धीचे अत्यंत सुंदर उदाहरण जगासमोर ठेवले. तसेच

ISBN No: 978-81-94206-6-0

मोठ्यांनी आपल्या मुलांना काय आशीर्वाद दयावा कसे वर्तन करावे मोठयांचा आदर कसा करावा हे पुढील श्लोकात अत्यंत सुंदर प्रकारे सांगितले

शुश्रूषस्व गुरून् कुरु प्रियसखीवृत्तिं सपत्नीजने
पत्युर्विप्रकृताऽपि रोषणतया मा स्म प्रतीपं गमः ।
भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भाग्येष्वनुत्सेकिनी
यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामाः कुलस्याधयः

महर्षी म्हणतात हे शकुंतले ! पहा इथून जेव्हा तू तुझ्या सासरी जाशील तेव्हा आपल्या पतिगृही जे कोणी थोर आहेत त्यांची मन लावून सेवा कर ! तुझ्या सवतांशी आपल्या मैत्रिणी प्रमाणे व्यवहार कर ! कधी असा ही प्रसंग येईल की तुझा पती तुझा निरादर करेल पण तू रागात येऊन त्यांच्याशी भांडण करू नकोस आपल्या घरातील दास , दासी यांच्याशी प्रेमाने रहा आणि मुख्य म्हणजे आपल्या भाग्यावर कधीही गर्व करू नकोस ! अश्या प्रकार चा व्यवहार घरात ज्या स्त्रिया करतात त्याच खऱ्या गृहिणी म्हणविल्या जातात ! आणि ज्या याच्या विरुद्ध काम करत असतात त्या खोट्या स्त्रिया म्हणून ओळखल्या जातात आणि त्या कुळातील व्याधी आहेत असे संबोधन केले जाते

{ इतके उदात्त विचार श्रेष्ठ संस्कार आजच्या या युगातील आई वडिलांनी आपल्या मुलांना विशेष करून मुलींना दिले पाहिजेत
जेणे करून आजच्या या युगात वाढत्या घटस्फोट इत्यादि कमी होऊन आपले संतान सुखाने संसार करू शकतात }
मला माहीत आहे की हा एक वेगळा विषय आहे या लेखामध्ये याचे काही बोलण्याची गरज नाही पण संस्कृत भाषेमध्ये जे या जगाच्या हितासाठी गोष्टी आहेत त्या या मानवजाती साठी अत्यंत अमुल्य भेट आहे .
संस्कृत सुभाषिते ही जगाच्या कल्याणासाठी मनुष्याला या जगात जगण्यासाठी अत्यंत उदार विचार शिकवतात

अयं निजः परो वेति गणना लघुचेतसाम् |
उदारचरितानां तु वसुधैव कुटुम्बकम्
अर्थात हे माझे आहे , हे तुझे आहे असे विचार अत्यंत संकुचित मति असलेले व्यक्ती करतात

ISBN No: 978-81-94206-6-0

पण जे अत्यंत उदार आहेत त्यांच्या साठी ही संपूर्ण पृथ्वी च आपले कुटुंब आहे
म्हणून सर्व आपण सर्व या श्रेष्ठ या आजच्या या जगामध्ये संस्कृत भाषेचे महत्व समजून सर्वांना या देववाणी असलेल्या संस्कृत भाषेला अंगीकारुन आणि आपल्या पूर्वजांनी सांगितलेल्या श्रेष्ठ उपदेशाला आपल्या जीवनात अंगीकार करून आणि
जसे भगवद्गीतेमध्ये श्रीकृष्णाने सांगितले आहे की

उद्धरेदात्मनाऽऽत्मानं नात्मानमवसादयेत्।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः|| 6.5

आपणच परमात्म्याच्या अनुग्रहाने आपला स्वतः चा उद्धार करून घेतला पाहिजे त्याच्या अनुग्रहापासून स्वतःला वंचित ठेऊन स्वतःचा नाश करून घेऊ नये कारण आपण स्वतः च आपले शत्रू किंवा मित्र आहोत पण शत्रू की मित्र ? हे आपल्या आचरणाणे च सिद्ध होऊ शकते सदाचारण आपल्या जीवनात आणायचे असेल तर संस्कृत भाषा ही त्याची पहिली पायरी आहे म्हणून या भाषेला आपण आपल्या जीवनात आणून आणि त्यात असेलेले उपदेश आपल्या जीवनात आणून आपण आपला स्वतः चा उद्धार करून घेऊ

ISBN No: 978-81-94206-6-0

|| श्रध्दामयोऽयं पुरुष:||

प्रवीण गजानन काटे (**M.A.Sanskrit**) .
नेताजी सुभाषचंद्रबोस महाविद्यालय, नांदेड.
katepravin33@gmail.com
मो.**8329736937**

संस्कृत साहित्य हे अथांग समुद्रासारखे आहे त्यातील एक-एक थेंब महत्त्वाचा आणि अवीट अशी गोडी देणारा आहे. या संस्कृत शब्दरुपी-ग्रन्थरूपी समुद्राकडे पाहत असताना एक गोष्ट लक्षात येते की मनुष्याला आयुष्यामध्ये पडणार्या सर्वच प्रश्नांचे उत्तर या संस्कृत साहित्यातील अनेक ग्रन्थात सापडतात. त्यातील सर्वदूर मान्य असलेली तसेच अनेक विद्वान् आचार्यांच्या विचारांनी अलंकृत झालेल्या श्रीमद्भगवद्गीतेच्या अध्ययनातून सुद्धा हेच स्पष्ट होते.

या जगतामध्ये दोन प्रकारचे लोक आपल्याला दिसून येतात. एक शास्त्रविधी जाणून कर्म करणारे आणि दुसरे शास्त्रविधी न जाणता पण भावयुक्त व श्रध्दायुक्त अंत:करणाने कर्म करणारे आहेत. त्यातील शास्त्रविधी जाणून कर्म करणार्यांना केलेल्या कर्माचे फळ मिळणार हे निश्चितच आहे पण जे शास्त्रविधी जाणत नाहीत परंतु अत्यंत श्रध्देने कर्म करतात त्या मनुष्यांना केलेल्या कर्माचे फळ मिळते का?
आजच्या या कलियुगामध्ये शास्त्रविधी न जाणता कर्म करणारेच लोक जास्त दिसून येतात.मग त्यांची स्थिती काय होते ?असा प्रश्न अर्जुन भगवंतांना विचारतात.

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रध्दयान्विता:||
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण सत्वमाहो रजस्तम:||{भ.गी.१७/१}

शास्त्रविधी जाणून घेण्यासाठी ज्ञान असण्याची आवश्यकता असते पण कलियुगामध्ये मनुष्याकडे ज्ञानाची कमी आहे.दुसरा उपाय हा आहे कि सन्त-महात्म्यांच्या संगतीत राहून शास्त्रविधींचे ज्ञान होते. पण या कलियुगामध्ये खरे ज्ञानी सन्त-महात्मे कोण हे ओळखणे देखील कठीण आहे.वर प्रतिपादन केलेल्या दोन्ही माध्यमातून शास्त्रविधींचे ज्ञान होणे अशक्य दिसते. ज्यांना शास्त्रविधींचे ज्ञान नाही पण जे श्रध्देने कर्म करतात त्यांची स्थिती काय होते किंवा ती श्रध्दा फलद्रुप होते का? या प्रश्नाला उत्तर देताना भगवान सांगतात की,

त्रिविधा भवति श्रध्दा देहिनां सा स्वभावजा ||
सात्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां श्रुणु|| {भ.गी.१७/२}

श्रध्दा ही तीन प्रकारची असते. १.शास्त्रजा , २.संगजा आणी ३.स्वभावजा.

१.शास्त्रजा श्रध्दा-शास्त्रात् जायते इति शास्त्रजा |

शास्त्रादिकांच्या अध्ययनातून उत्पन्न होणारी श्रध्दा.

२.संगजा श्रध्दा - सत्संगात् जायते इति संगजा |

सन्त-गुरु- महात्म्यांच्या संगतीत राहून उत्पन्न होणारी श्रध्दा.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

३.स्वभावजा श्रध्दा- स्वभावात् जायते इति स्वभावजा |

श्लोकातील सा स्वभावजा या पदाने स्वभावातून व संस्कारातून उत्पन्न झालेली श्रध्दा ती स्वभावजा श्रध्दा होय. ती शास्त्रांदिकांच्या अध्ययनातून उत्पन्न होत नाही तसेच सत्संगातून सुध्दा निर्माण होत नाही.अशाप्रकारची स्वभावजा श्रध्दा सुध्दा तीन प्रकारची आहे.

सात्विकी स्वभावजा ,राजसी स्वभावजा , तामसी स्वभावजा होय.राजसी व तामसी या दोन्ही श्रध्दा आसुरी संपत्तीमध्ये येतात कारण दोन्हींचेही फळ" बन्धन" आहे. "निबन्धाय आसुरीमता" {भ.गी.१६/५} मात्र या दोन्हींच्या बन्धनाच्यादृष्टीने फरक दिसून येतो. राजसी श्रध्दा असलेले मनुष्य शास्त्रविधीला अनुसरुन कर्म करतात. त्यांना फळ म्हणून स्वर्गादि लोक प्राप्त सुध्दा होतो पण कर्मामध्ये सकामता असल्या कारणाने पुण्य क्षीण झाल्यानंतर परत मृत्युलोकात यावे लागते."क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" {भ.गी.९/२१} तसेच तामसी श्रध्दा असलेले मनुष्य शास्त्रविहीत कर्मही करत नाहीत . मूढता आणि कामना या कारणाने त्यांची अधोगती होते. "अधो गच्छन्ति तामसा:" {भ.गी.१४/१८} याप्रमाणे राजसी व तामसी श्रध्दा धारण करणारे दोघेही बन्धनात पडतात.

सात्विकी श्रध्दा म्हणजे काय ? याला उत्तर देताना संत-महात्मे सांगतात की ,ज्याला आपण अनुभवाने जाणत नाही परन्तु पूर्वीच्या संस्कारातून , सन्त महात्म्यांचे विचार ऐकून त्यांच्या विषयी भावसहीत विश्वास ठेवणे (विश्वासो गुरुवाक्येषु) याला "सात्विकी श्रध्दा" असे म्हणतात. ही श्रध्दा घेवूनच मनूष्य अध्यात्म मार्गामध्ये प्रविष्ट होवू शकतो. मग तो मार्ग कर्मयोगाचा असेल , ज्ञानयोगाचा किंवा भक्तियोगाचा असेल.आपले 'साध्य' आणि 'साधन' या दोन्हीवर श्रध्दा नसेल तर आपल्या कार्यात यशस्वीता मिळणार नाही. म्हणून आपल्या कार्यावर "सात्विकी श्रध्दा" असावी.

मानवी जीवनामध्ये श्रध्देची अत्यन्त आवश्यकता आहे. जो मनुष्य आपल्या कल्याणाची इच्छा करतो त्याने अवश्य सात्विकी श्रध्देची जोपासना करावी. जेणेकरुन शास्त्रविधी न जाणताही (श्रध्देच्या जोरावर) केलेल्या कर्माचे फळ आपल्याला मिळेल.अशाप्रकारे श्रध्दायुक्त जीवन जगल्याने आपल्याला अध्यात्म मार्गातील अथवा कर्ममार्गातील पडणार्या प्रश्नांचे उत्तर नक्कीच सापडतील तसेच आपल्या इच्छित कार्यामध्ये यश मिळाल्याशिवाय राहणार नाही.

आपणा सर्वांना संस्कृतदिनाच्या खूप खूप शुभेच्छा हा संस्कृतदिन आपल्या आयुष्यात ज्ञानाचा प्रकाश घेवून येवो हीच भगवन्ताच्या चरणी प्रार्थना.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संस्कृतसाहित्य परिचयः

आरती सदाशिव जोशी

एम.ए,-द्वितीय वर्ष

श्री नेताजी सुभाषचन्द्रबोस
महाविद्यालय
नांदेड.

संस्कृतम् , भारतस्य प्राचिना समृध्दा मूलभाषा वर्तते। देववाणी इति अभिधानेन एषा भाषा स्वप्राचिनतां दर्शयति इव। भारतस्य साहित्यिक,सांस्कृतिक, ऐतिहासिक,धार्मिक तथा अध्यात्मिक अपि च राजनितिक जीवनस्य सकला व्याख्या एव संस्कृतवाङ्मये सङ्कलिता अस्ति। वेदानाम् अतिरहस्यमय ज्ञानादारभ्य सामान्यजनानाम् मनोविनोदनार्थं लिखित 'पञ्चतन्त्र' कथा पर्यंन्तम् विपूला ज्ञानसम्पदा संस्कृतसाहित्ये सुरक्षिता अस्ति।एतदेव अस्माकं राष्ट्रस्य अमूल्यं सञ्चितम्।

इदम् संस्कृतवाङ्मयं द्विप्रकारकम् – वैदिकवाङ्मयं तथा लौकिकवाङ्मयम्।

वैदिकवाङ्मयं

'विद्-ज्ञाने'इति धातोः जातस्य वेद शब्दस्य अर्थः 'ज्ञानस्य सङ्ग्रहः'। वैदिकवाङ्मयं पुरातनम्। तस्मिन् प्राचीनभारतस्य इतिहासः ,जीवनपद्धतिः,समाजव्यवस्था , संस्कृतिः तथा तत्वज्ञानम् एतत्सर्वं प्रतिबिम्बितं दृश्यते।

लेखनकलायाः उद्गमात् प्राक् मौखिकपरम्परया एतद् वाङ्मयं प्रचलितं संरक्षितं च। वैदिकवाङ्मयस्य चत्वारः विभागाः , संहिता , ब्राह्मणम् , आरण्यकं , तथा उपनिषद् इति।

१ **.संहिता** – संहिता नाम मन्त्रानाम् संग्रहः । संहिताः चतस्रः - ऋग्वेदः, यजुर्वेदः , सामवेदः तथा अथर्ववेदः इति।

अ. **ऋग्वेदः** - ऋचां वेदः ऋग्वेदः । ऋक् नाम छन्दबद्धाः रचना। ऋग्वेदे 10580 ऋचः सन्ति। नैकासाम् ऋचाम् समुच्चयः सूक्तम्। ऋग्वेदे 1028 सूक्तानि दशसु मण्डलेषु विभाजितानि । ऋषिभिः तथा एव ऋषिकाभिः विरचितेषु सूक्तेषु निसर्गशक्तयः स्तुताः। तत्र बहुनि सूक्तानि देवतास्तुतिपरानि सन्ति।

कानिचन् कथासूक्तानि , संवादसूक्तानि , तत्वज्ञानसूक्तानि अपि सन्ति। मण्डूकसूक्तं , पर्जन्यसूक्तं , अक्षसूक्तम् इत्यादीनि सूक्तानि रूचिरकाव्यरुपानि सन्ति। ऋग्वेदस्य केवलं ' शाकलं ' इति एका एव शाखा उपलभ्यते।

आ. **यजुर्वेदः -** ' यजुस्' नाम यज्ञविषयकाः गद्यमन्त्राः । तेषां संग्रहः यजुर्वेदः। यजुर्वेदस्य द्वे शाखे कृष्णयजुर्वेदः शुक्लयजुर्वेदः च । यजुर्वेदे यज्ञस्य महत्वं वर्णितम्। यज्ञः नामो कृतज्ञभावेन

ISBN No: 978-81-94206-6-0

देवतानां कृते अग्नौ आहुतिसमर्पणअम् । यज्ञस्य प्राकाराः , तेषु करणीयाः क्रियाः, तेषु पठनीयाः मन्त्राः एतत् सर्वं यजुर्वेदे कथितम्।

इ. **सामवेदः** - ऋग्वेदमंन्त्रस्य सङ्गीतमयं उच्चारणं नाम सामः। विभिन्नयागेषु उपयुज्यमानानाम् साम्नां समुच्चयः नाम सामवेदः । सर्वासु संहितासु सामवेदसंहिता लघुतमा। सामवेदस्य तिस्रः शाखाः उपलब्धाः । जैमिनीयशाखा , कौथुमशाखा तथा राणायनीय शाखा इति। भारतीयसङ्गीतस्य मूलस्रोतः सामवेदः।

ई. **अथर्ववेदः** - अथर्ववेदः सामान्यजनानां वेदः। जनाः ऐहिकजीवने विविधानां कामनानां पूर्तिम् इच्छन्ति। तत्कृते योजिताः मन्त्राः अथर्ववेदे सङ्कलिताः। आरोग्य-शान्ति-सामन्जस्य-समृद्धि-आदीनां प्राप्त्यर्थं अत्र सूक्तानि सन्ति। ' भैषज्यानि ' इतिआरोग्यविषयकसूक्तानां विभागः वर्तते। सः आयुर्वेदस्य मूलस्त्रोतः । विवाहः , कुटुम्बस्य सुखं , व्याधिनिवारणं , प्रायश्चित्तं , शत्रुविनाशः कृषिपशुपालनादीषु यशः राजधर्मः , यातुविधानं(Magic/जादूटोणा), तत्वज्ञानम् इति विभिन्नाः विषया अथर्ववेदे दृश्यन्ते। अथर्ववेदस्य द्वे शाखे – शौनकशाखा तथा पैप्पलादशाखा।तत्र विशतिकाण्डेषु ७३१सूक्तानि वर्तन्ते।

१. **ब्राह्मणग्रन्थाः** - ब्रह्म नाम यज्ञः वा पुरोहितः वा। पुरोहितैः यज्ञविषये याः चर्चाः कृताः ताः ब्राह्मणग्रन्थेषु सङ्गृहिताः । यज्ञेषु याः क्रियाः , ये मन्त्राः आवश्यकाः , तेषां स्पष्टिकरणं ब्राह्मणग्रन्थेषु वर्ततेः । ' ब्राह्मणग्रन्थाः नाम यज्ञस्य ज्ञानकोषः ' इति वक्तुं शक्यम्।

२. **आरण्यकम्** - अरण्येषु स्थितै तत्वचिन्तकैः यज्ञस्य तत्वार्थविषये यत् चिन्तनं कृतं , तत् सर्वं आरण्यकग्रन्थेषु सङ्कलितम्। एषु ग्रन्थेषु कर्म तथा ज्ञानम् एतेयोः संयोगः दृश्यते। सृष्टिनिर्मितिः , प्राणविद्या , ओङ्कारसाधना इत्यादयः विषयाः अत्र चर्चिताः।

३. **उपनिषद्** - ' उपनिषद् ' (उप+नि+सद्) इति शब्दस्य अर्थः समीपे उपवेशनम्। शिष्येण गुरोः समीपं गत्वा यद् गुह्यं प्राप्तव्यं , तद् उपनिषत्सु सङ्गृहितम् । यज्ञीयकर्मकाण्डात् परं गत्वा सृष्टेः मूलतत्वम् अवगन्तुं कृताः प्रयासाः अत्र दृश्यन्ते। सृष्टिः कथम् उत्पन्ना , सृष्टेः कार्यं कथं प्रचलति , सृष्टौ मनुष्यस्य कीदृशं स्थानं , जन्ममृत्यू कीदृशौ , मृत्योः अनन्तरं मनुष्यस्य का गतिः इत्यादीनां प्रश्नानाम् उत्तराणि अन्वेष्टुं कृताः प्रयत्ना अत्र दृश्यन्ते। ' एकः एव आत्मा सर्वेषु भूतेषु वर्तते ' इति उपनिषदः उपदिशन्ति। उपनिषद् नाम भारतीयतत्वज्ञानस्य मूलं ' वेदान्तः ' इति नाम्ना अपि प्रसिद्धम्। प्रमुखाः दश उपनिषदः सन्ति –

इश-केन –कठ-प्रश्न-मुण्ड-माण्डूक्य-तित्तिरः।
छान्दोग्यम् ऐतरेयं च बृहदारण्यकं तथा॥

ब्राह्मणं कर्मकाण्डम् इति स्मृतम् , आरण्यकम् उपासनाकाण्डं तथा उपनिषद् ज्ञानकाण्डम् इति प्रसिद्धम्।

४. **वेदाङ्गानि -** वेदवाङ्मयस्य षड् अङ्गानि नाम वेदाङ्गानि । वेदानां सम्पूर्णज्ञानार्थं रचितानि एतानि।तद्विषयकं प्रसिद्धं सुभाषितम् –

छन्दःपादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पान् प्रचक्षते।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

ज्योतिषं चक्षुर्वेदस्य निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते॥
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गमधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते॥

अ. **शिक्षा** - शिज्ञा नाम उच्चारणशास्त्रम् । स्वरवर्णादिकानां यथायोग्यम् उच्चारणं यत्र शिक्ष्यते उपदिश्यते सा शिक्षा । उच्चारणविषये वैज्ञानिकी विचारपद्धति: अत्र दृश्यते। नारदीयशिक्षा , पाणिनीयशिक्षा इत्यादय: शिक्षाग्रन्था: प्रसिद्धा:।

आ . कल्प: - कल्प: नाम विधि: , कर्म अथवा नियम: । कल्पस्य चत्वार: विभागा: तथा

तेषां मुख्य विषया: ईदृशा: -

श्रौत्रसूत्रम् = वेदेषु प्रसिद्धा: यज्ञयागा:

गृह्यसूत्रम् = संस्कारा: /पन्च महायज्ञा:

धर्मसूत्रम् = सामाजीकव्यवहार: , नीतिशास्त्रम् , राज्यव्यवस्था

शुल्बसूत्रम् = भूमितिशास्त्रम् , गणितशास्त्रम्

३. **निरुक्तम्** - निरुक्तं नाम व्युत्पत्तिशास्त्रम्। तद् यास्काचार्येण विरचितम्। वैदिकशब्दानाम् व्युत्पत्तय: यदा अवगम्यते तदा तेषां अर्थ: सुलभतया 5आयते वैदिकशब्दानाम् सङ्ग्रह: ' निघण्टु ' इति नाम्नि शब्दकोषे वर्तते। तेषां श्ब्दानां स्पष्टीकरणं निरुक्तग्रन्थे प्राप्यते।

उदा. प्रथनात् पृथिवी ....।

४. **व्याकरणम्** - येन शब्द: व्याक्रियते तद् व्याकरणम्। वर्णपरिचय: , शब्दानां रूपसिद्धि: , वाक्यसंरचना इत्यादय: अत्र प्रमुखा: विषया: अष्टाध्यायी इति व्याकरणस्य परिपूर्ण: ग्रन्थ: . पाणिनी: तस्य रचयिता।

५**. छन्द:** - वेद: नाम छन्दोमयी वाणी इति उच्यते। वैदिकपद्ये मन्त्रा: विविधच्छन्दस्सु रचिता: , तद् विषयकं शास्त्रं छन्द:शास्त्रम्। पिङ्गलाचार्य: तस्य रचयिता ।

६**. ज्योतिषम्** - ज्योति: नाम आकाशस्था: तारका। तद् विषयकं एतद् शास्त्रं खगोलशास्त्रं इति प्रसिद्धम्। ग्रहाणां स्थानानि , ग्रहणम् , पृथिव्या: परिभ्रमणम् , कालज्ञानं , ग्रहतारकाणां स्थिति: ,एते तस्य प्रमुखविषया: । लगधाचार्य: तस्य रचयिता।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

पुराणानि

' पुरा अपि नवं भवति ' नाम प्राचीनं भूत्वा अपि नित्य नुतनं भासते तद् पुराणम्। पुराणानि सामान्यजनान् प्रति वेदानां सारं वर्णयन्ति। सुर्हद्वत् उपदिशन्ति। सृष्टिनिर्मितिः , सृष्टिविनाशः , प्राचीनानि आख्यानानि , उपदेशपरानि वर्णनानि , नृपाणाम् वंशावलिः , कालपरिगणना एते पुराणानां प्रमुखविषयाः। कथारुपेण भक्तिमार्गस्य उपदेशः अत्र दृश्यते । पुराणानां रचयिताव्यासः इति परम्परा कथयति। अष्टादश प्रमुखानि पुराणानि सन्ति –

म-द्वयं –भ-द्वयं-चैव ब्र-त्रयं व –चतुष्टयम्।

अ-ना- प-लिं- ग- कू- स्कानि पुराणानि प्रचक्ष्यते॥

म-द्वयम् –मत्स्यपुराणम् , मार्कण्डेयपुराणम्

भ-द्वयम् – भविष्यपुराणम् , भागवतपुराणम्

ब्र-त्रयम्- ब्रह्मपुराणम् , ब्रह्मवैवर्त्यपुराणम् , ब्रह्माण्डपुराणम्

व-चतुष्टयम् - वराहपुराणम् , वामनपुराणम् , वायूपुराणम् , विष्णूपुराणम्

अ-अग्निपुराणम्

ना – नारदपुराणम्

प – पद्मपुराणम्

लि – लिङ्गपुराणम्

ग – गरुडपुराणम्

कू – कूर्मपुराणम्

स्क- स्कन्दपुराणम्

ISBN No: 978-81-94206-6-0

आर्षमहाकाव्ये

ऋषिणा रचितं महाकाव्यं नाम आर्षमहाव्यम्। ते द्वे- रामायणम् महाभारतम् च। रामायणस्य कर्ता आदिकवि: वाल्मीकि: । रामायणं नाम रामस्य अयनं , जीवनक्रम:। तत्र सप्त-काण्डानि , तेषु २४००० पद्यानि सन्ति।

भरतवंशीया: राजान: यत् परस्परं अयुध्यन्त, तस्य युद्धस्य नहती गाथा नाम महाभारतम् । महर्षि: व्यास: तस्य रचयिता। अयं ग्रन्थ: पूर्वं जय: नाम इतिहास: इति प्रसिद्ध: आसीत्। तत्र अष्टादश पर्वाणि सन्ति। तेषु एकलक्षश्लोका: वर्तन्ते। महाभारते एव भीष्मपर्वणि भगवद्गीता विद्यते।

न केवलं भारते अपि तु भारतात् बहि: अपि अद्य अपि एते आर्षमहाकाव्ये प्रसिद्धे।

लौकिकसाहित्यम्

लौकिकसाहित्यं द्विप्रकारकम् – श्रव्यसाहित्यं तथा दृक्श्रव्यसाहित्यम्। दृक्श्रव्यं साहित्यं नाम नाटकम् ।

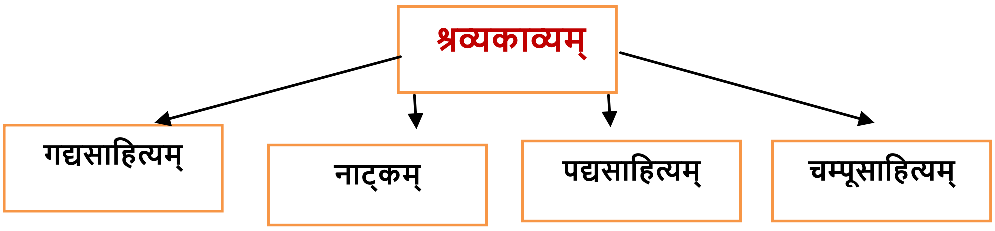

गद्यसाहित्यम् - गद्यलेखनं नाम कवीनां निकषम् इति उच्यते। गद्यकाव्यस्य आख्यायिका कथाच इति विभागद्वयम्।

कथा तु कविकल्पनाधारिता। अस्य मूलं वैदिकसाहित्ये एव वर्तते ।

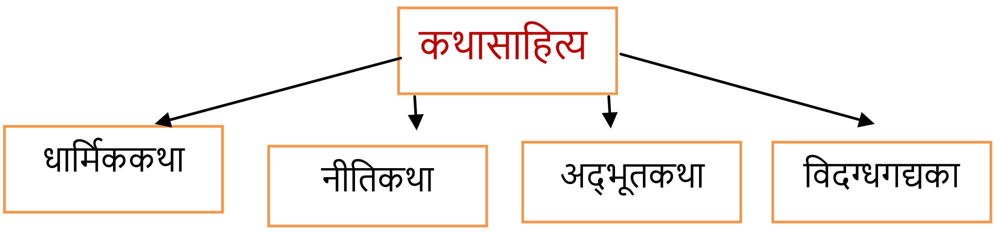

ISBN No: 978-81-94206-6-0

पद्यवाङ्मयम् -

पद्यं नाम गेयतायुक्तं वृत्तबद्धं काव्यम्। पद्यकाव्यस्य बहुप्रकारा: सन्ति।

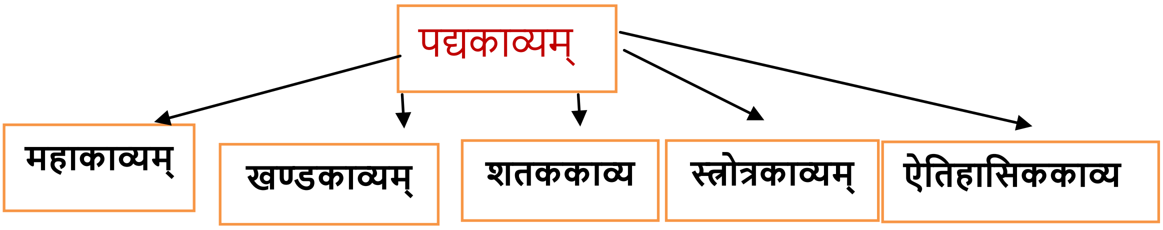

चम्पूकाव्यम् - 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पू: । तत्र पद्यस्य अपेक्षया गद्यस्य प्राधान्यं वर्तते । ख्रिस्ताब्दस्य दशमशतकानन्तरं रचितानि चम्पूकाव्यानि उपलब्धानि । तेषु भोजस्य रामायणचम्पू: अनन्तभट्टस्य भारतचम्पू: , नलचम्पू: इत्यादीनि चम्पूकाव्यानि प्रसिद्धानि।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

मध्यमव्यायोग नाटकातील हिडिंबा – मानवी राक्षसी

प्रा. डॉ. मीनाक्षी सुभाष भांदककर
स्व. मदनगोपाल मुंधडा कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय,
चांदूर रेल्वे, जि. अमरावती
दूरभाष क्र. ९५११७९३९४६
ईमेल – bhandakkarms@gmail.com

संस्कृत नाटककारांच्या परंपरेत महाकवी भास हा पहिला नाटककार मानल्या जातो. त्याच्या काव्याचा समाजमनावर इतका जबरदस्त पगडा होता की, महाकवी कालिदासालाही आपले प्रथम नाट्य 'मालविकाग्निमित्रम्' रसिकांसमोर सादर करताना बुजरेपणा वाटला. म्हणूनच त्याने या नाटकाच्या प्रस्तावनेमध्येच या श्रेष्ठ नाटककाराचा उल्लेख करून आपल्या नाटकास प्रारंभ केलेला आढळून येतो.[१] भासकवीने एकूण १३ रूपकांची निर्मिती केलेली आहे. म्हणूनच 'सर्वात जास्त नाट्यकृतींचा जनक' याच शब्दांत त्याची प्रशंसा केली जाते. महाभारत, रामायण आणि लोककथांवर आधारित त्याची ही सर्व नाटके अत्यंत रोचक आणि मनोवेधक आहेत. भासकवीचे नाट्यनिर्मितीचे वैशिष्ट्य असे की, त्याने दुर्योधनकैकयीसारख्या दुष्ट पात्रांचे उदात्तीकरण करून या पात्रांकडे बघण्याची आणि इतिहासाला पुनश्च एकदा समजून घेण्याची नवदृष्टी समाजाला दिलेली दिसून येते. दुसरे असे की, या कवीने रामायणमहाभारतासारख्या ऐतिहासिक घटनांमध्ये परिवर्तन करून स्वत:च्या कल्पनाविलासाचे दर्शनही घडविलेले दिसून येते.

महाकवी भासाचे 'मध्यमव्यायोग' या नाटकात घटोत्कच आणि हिडिंबेसारखे राक्षसी पात्र असले तरीही त्यांच्या वागण्याबोलण्यात राक्षसी पाशवीपणा दिसून येत नाही. या संपूर्ण नाटकात हिडिंबा हे पात्र विशेषत: सामाजिकांच्या मनावर अधिराज्य गाजविताना दिसते. कोण आहे ही हिडिंबा? हिडिंबा ही राक्षसी जातीची स्त्री असून ती भीमाची पहिली पत्नी होती. महाभारतातील वनपर्वामध्ये 'भीम–हिडिंबा' कथानक आहे. भीमसंसर्गातून तिला घटोत्कच नावाचा पुत्र झाला. गर्भसंभवापर्यंतच भीमाचा सहवास लाभलेल्या या राक्षसीने आपल्या पुत्राचे लालनपालन करीत संन्यस्त जीवन स्वीकारले ते शेवटपर्यंत. हिडिंबा ही राक्षसजातीची असली तरी राक्षसवृत्तीची नव्हती. तामसी गुणांवर पाय ठेवून सात्त्विकतेचा स्वीकार करणारी ती खरी सती होती.

भासकवीने मध्यमव्यायोग या व्यायोगनामक रूपकप्रकारात तिचे अल्पसे दर्शन घडविले असले तरी, तिच्या सात्त्विक स्वभावाची पडछाया घटोत्कचाच्या आचरणातून जाणवते. केवळ मातेच्या पदराखाली वाढलेला घटोत्कच हा सुसंस्कारित तरुण आहे. 'शुद्ध बीजापोटी फळे रसाळ गोमटी' या तुकारामांच्या अभंगाचे मर्म हिडिंबा–घटोत्कच या मातापुत्रामध्ये जाणवते. घटोत्कच राक्षसीपुत्र असूनही त्याचे आचारविचार हे माणुसकीने युक्त आहे. तो जरी भीमाचा मुलगा असला तरी त्याचे संवर्धन आणि संगोपन हे तो जन्मल्यापासून हिडिंबेनेच केलेले आहे. त्यामुळे

ISBN No: 978-81-94206-6-0

हिडिंबेच्या आचारविचारांचे प्रतिबिंब स्वाभाविकपणे तिच्या मुलामध्ये पडलेले दिसून येते. जर हिडिंबा ही राक्षसीवृत्तीची असती तर तिचा पुत्रही तसाच झाला असता.

हिडिंबा ही विनयशील आणि जागरूक स्त्री आहे. अरण्यवासातील एकाकी जीवनात तिने आपल्या पुत्राला सर्वगुणसंपन्न बनविले. तो युद्धकुशलही आहे. पराक्रमी आहे. विनम्र, मातृभक्त आणि ब्राह्मणांचा आदर करणारा आहे. हे सर्व शिक्षण त्याने कुठे घेतले असावे? तो कोणत्या गुरुकुलात गेला असेल? संयुक्त कुटुंबपद्धती किंवा वाडवडिलांचा वारसा प्राप्त झाल्याने तो वडिलधाऱ्यांशी प्रेमाने वागून त्यांचा आदर करायला शिकला असेल का ? नाही. तर हे सर्व ज्ञान त्याने आत्मसात केले ते केवळ आपल्या एकट्या आईच्या सहवासात राहूनच. भीमाला मायापाशात बद्ध करताना तो स्वत:च म्हणतो, ‘‘अस्ति मातृप्रसादलब्धो मायापाश:।’’[२]

हिडिंबा ही अत्यंत चाणाक्ष स्त्री आहे. प्रसंगावधानकौशल्य तिच्या ठायी आहे. घटोत्कचाने भीमाला आईच्या उपवासाचे पारणे फेडण्यासाठी पकडून आणले तेव्हा भीम तिला विचारतो, ‘‘हिडिंबे, किमिदम् ?’’[३] तेव्हा ती त्याच्या कानात उत्तर सांगते. तेव्हा भीम तिची प्रशंसा करताना म्हणतो, ‘‘जात्या राक्षसी न समुदाचारेण’’[४] काय सांगितले असावे तिने बहुप्रतीक्षित पतीच्या कानात? ज्यावेळी तिला वनवासात असलेल्या पांडवांच्या आगमनाची बातमी मिळाली असेल. कदाचित तेव्हा पतिमीलनाची इच्छा, पितृपुत्रमेलनाची आकांक्षा तिच्या मनात बळावली असेल. म्हणून तिने ही क्लृप्ती योजली असावी. पांडव हे शरणागतवत्सल आणि जनरक्षक असल्यामुळे ते अरण्यात घटोत्कचाकडून पीडलेल्या मनुष्यांचे रक्षण नक्कीच करतील अशी तिला पांडवांविषयी खात्री असावी. म्हणूनच तिने आपल्या बलदंड आणि पराक्रमी पुत्राला आहारासाठी मनुष्य आणण्याची आज्ञा केली असावी. अशी ही चाणाक्ष, योजनाचातुरी राक्षसी ‘पतिस्नेह: अतिबलवान्।’ मानणारी पतिव्रता मानवी स्त्रीच आहे.[५] पुत्र घटोत्कचाच्या मनात तिने दृढ पितृभक्ती रुजवलेली दिसून येते. भीमाचा पराक्रम आणि बाहुबल त्याच्या ऐकिवात आहे. कारण भीमाशी द्वन्द्वयुद्धात तो स्वत:च्या बाहुबलाचे वर्णन करतो. तेव्हा घटोत्कच म्हणतो, ‘असे कथन केवळ माझे पिता भीमसेनच करू शकतात. भीम त्याला गमतीने विचारतो, ‘ब्रह्मा, विष्णू, इंद्र, कार्तिकेय यमराज आणि महेश या सर्वांमध्ये तुझा पिता कोणासारखा आहे?’’ तेव्हा तो अत्युत्साहाने आणि आत्मविश्वासाने उत्तर देतो की, ‘‘या सर्वांसारखेच आहेत माझे पिता’’.[६] कधीही न पाहिलेल्या पित्याचा घटोत्कचाला एवढा सार्थ अभिमान आणि आदर कसा बरे वाटत असावा? ही सर्व त्याच्या आईची म्हणजे हिडिंबेचीच किमया नाही काय?घटोत्कच हा बालपणापासून केवळ आईच्याच छत्रछायेखाली वाढलेलं पोर आहे. तो आईकडूनच सर्वप्रकारच्या विद्या शिकला. किंबहुना युद्धातील मायापाशाची विद्याही तिनेच त्याला शिकविली असे तो भीमाला सांगतो.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अशी ही दानवकुलोत्पन्ना हिडिंबा, भीमाची प्रेयसी आणि पत्नी, हस्तिनापुरच्या राजवंशाची स्नुषा आपल्या अत्यल्प दर्शनातून स्वत:चा अमीट ठसा उमटवून जाते. इतका की, लोक तिची पूजा करू लागतात. तिच्या नावाने मंदिरही बांधतात. हिडिंबा.... आणि मंदिर? भारतात एका राक्षसीचेही मंदिर असू शकते? थोडे चमत्कारिकच वाटते ना? हिमाचलातील कुलू–मनालीमध्ये देवी हिडिंबेचे मंदिर आहे. हिडिंबा राक्षसीला हिमाचलात देवी म्हणतात. 'देवी हिडिंबा मंदिर' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या हिडिंबेच्या या मंदिराची निर्मिती सहाशे वर्षांपूर्वी कुलू राजाने केली. येथे लोक तिची पूजा करतात. उत्सव करतात नि नवसही बोलतात.[७]

भासकवीने हिडिंबेचे उदात्त आणि उज्ज्वल व्यक्तिचित्रण रेखाटण्यासाठी तसेच तिला स्त्री म्हणून न्याय मिळवून देण्यासाठीच 'मध्यमव्यायोग' या रूपकाची निर्मिती केली असे म्हटल्यास प्रत्यवाय होणार नाही.

संदर्भसूची

१. प्रथितयशसां भासकविपुत्रसौमिल्लकादीनां प्रबन्धानतिक्रम्य वर्तमानकवे: कालिदासस्य क्रियायां कथं परिषदो बहुमान:? मालविकाग्निमित्रम्, अंक १, पृ. क्र. २

२. मध्यमव्यायोग, पृ. क्र. ४०

३. मध्यमव्यायोग, पृ. क्र. ४४

४. मध्यमव्यायोग, पृ. क्र. ३५

५. मध्यमव्यायोग, पृ. क्र. ४०

६. मध्यमव्यायोग, पृ. क्र. ४२

७. महाभारतातील व्यक्तिरेखा, डॉ. विमल पवनीकर, पृ. क्र. ३९७)

संदर्भग्रंथ

१. मध्यमव्यायोग:, महाकवी भास, संपा. रामजी मिश्र, चौखंबा सुरभारती प्रकाशन, वाराणशी १९८५

२. महाभारतातील व्यक्तिरेखा, डॉ. विमल पवनीकर, विजय प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, १६ जून २००५

ISBN No: 978-81-94206-6-0

मुल्याधिष्ठित शिक्षण काळाची गरज

देशपांडे दत्तात्रेय दुर्गादास
M.A.2year
N.S.B.College.Nanded.

वसुधैव कुटुंबकम्।

वरील पंक्ती भारतीय मूल्य परंपरेमध्ये संस्कृत साहित्याने दिलेली देणगी आहे. वरील पंक्तीचा अर्थ असा होतो की, "वसुधा एक कुटुंबच" अर्थातच हे सारे विश्व एका कुटुंबाप्रमाणे होय . ज्यावेळी जगात औद्योगिक क्रांती घडलीही नव्हती, त्या समयाच्या अनेक वर्ष आधीपासूनच भारतीय लोक समस्त विश्वाच्या कल्याणाचा विचार करत होती. हे वरील उक्तीतून दिसून येते. याच मूल्यावर आधारित असलेली मराठी भाषेतील

हे विश्वची माझे घर !!

ही म्हण अस्तित्वात आहे.

अर्थातच त्यावेळी समस्त भारतीय मनुष्य समाज हा स्वयंपूर्ण व परिपूर्ण जीवन जगत होता. आणि त्याला कारण म्हणजे **"मूल्याधिष्ठित शिक्षण"** होय.

मग प्रश्न हा निर्माण होतो की मूल्याधिष्ठित शिक्षण म्हणजे काय? शब्दोत्पत्ती, निर्वचन, यानुसार मूल्यशिक्षण या शब्दाच्या अनेक व्याख्या होतील , पण सोप्या शब्दात सांगावयाचे झाल्यास परोपकार, ममता, नम्रता, आदर, दया इ. मानवतेच्या गुणांनी युक्त असलेले शिक्षण म्हणजेच **"मूल्याधिष्ठित शिक्षण"** होय.

सद्य परिस्थितीमध्ये मूल्याधिष्ठित शिक्षणाचा प्रचार आणि प्रसार होणे अत्यंत महत्वाचे आहे.

कारण आजची सामाजिक स्थिती जाणून घेतली असता, आपल्याला सहज लक्षात येईल की, आज आपल्या समाजाला मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची किती गरज आहे!!

उदा. एखाद्या वेळी एखाद्या व्यक्तीचा अपघात झाला, तर उपस्थित असलेल्या लोकांचे वर्तन काय आहे,हे पाहिले असता आपल्याला सहज लक्षात येईल की, काही लोक लगेच खिशात हात घालतात कारण त्यांना त्या घटनेचे फोटो आणि व्हिडिओ सोशल मीडियावर टाकायचे असतात. ना की त्या व्यक्तीस मदत करावयाची असते.

पूर्वी जी संस्कृती, जो देश, समस्त विश्वाच्या कल्याणाचा विचार करत होता; त्याच देशात आज ही परिस्थिती उद्भवणे खेददायक आहे.

यास कारणीभूत ठरणारी अनेक कारणे आहेत. त्यातील प्रमुख कारण म्हणजे शिक्षण पद्धती होय सद्यस्थितीत भारतातील शिक्षण पद्धती ही भारतीय परंपरेचीही नाही आणि पाश्चात्य पद्धतीची ही नाही. ही तर केवळ आणि केवळ पाश्चात्य शिक्षण पद्धतीचे अनुकरण करणारी आहे .

(मतितार्थ हा की यात पाश्चात्य पद्धतीचे गुण नाहीत पण दोष आहेत).

पाश्चात्यदेशांमध्ये शिक्षकाला मुलांच्या मनाला पैलू पाडणारा कारागीर म्हणून खूप मोठा मान व आदर मिळतो, पण तो आदर भारतात अपेक्षित प्रमाणात मिळत नाही .

खेद हा की , उलट शिक्षकास अनादराचा सामना करावा. अर्थातच यात विदेशी पद्धतीचे गुण नाहीत पण दोष आहेत. विदेशात आजही अनेक शाळा-कॉलेज आहेत, ज्याची सफाई विद्यार्थी करतात.

शाळा आणि कॉलेज याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन हा मंदिराप्रमाणे पवित्र असतो खरोखर ते विद्यामंदिर याच दृष्टीने शाळेकडे पाहतात.

पण ही परिस्थिती भारतात अत्यंत दुर्मिळपणे पाहावयास मिळते .

ISBN No: 978-81-94206-6-0

या उलट आमच्या भारतातील विद्यार्थी महाविद्यालयांची स्वच्छता करावयाचे सोडून,स्वच्छतेकडे कानाडोळा करून, जेथे धूम्रपानाची बंदी असते अशा ठिकाणी, म्हणजेच शाळेतच,

"येथे थुंकू नये"

असे लिहिलेले असते, त्याच ठिकाणी थुंकताना दिसतात. या परिस्थितीवरून असे वाटते की आपल्याला आता खरी मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची गरज आहे. नव्हे नव्हे तर मूल्याधिष्ठित शिक्षणाशिवाय गत्यंतर नाही असे म्हटले तरीही चुकीचे ठरणार नाही. आपल्याकडे काही गोष्टी जशा ठासून ठासून शिकवल्या जातात त्याच प्रमाणात मूल्यशिक्षण शिकवल्या जात नाही.

2+2=4 हे लहानपणी शिकलेले, आपण आयुष्याच्या उत्तरकालातही2+2=4 हेच सांगतो. साडेतीन हि मान्य करत नाहीत. याच सोबत गांधीजींनी पुरस्कृत केलेली स्वच्छता ही शिकतो ,पण वर्गाच्या बाहेर आल्याबरोबर ती विसरून जातो. याचे कारण म्हणजे,ज्या वेळी हे ज्ञान आपण घेत असतो , हा विषय आपण शिकत असतो, त्यावेळी त्याच वर्गात जाळे जळमटे दिसतात,. एखाद्यावेळी शेवटचा बाक हि धुळीमध्ये खितपत पडलेला दिसतो, आणि ह्या स्वच्छतेच्या विषयातही प् प्रात्यक्षिक किंवा वास्तविकता नसते. सांगण्याचे तात्पर्य हेच की मूल्याधिष्ठित असलेले विषयही आपण अनुभवाच्या (प्रात्यक्षिकांच्या) माध्यमातून शिकत नाहीत तर तेही फळ्यावर शिकतो किंवा शिकवतो. हा आपल्या शिक्षणपद्धतीचा दोष आहे. याच बरोबर आपल्या शिक्षण पद्धतीचा सर्वात मोठा दोष म्हणजे;

माणूस जसा-जसा शिकत जातो, तसा-तसा तो स्वयंपोषी बनतो, किंवा स्वतः पुरता मर्यादित विचार करणारा होतो, व आत्मकेंद्री बनत जातो हे आपल्याला प्रत्यक्षात पहावयास मिळते.

जी व्यक्ती निरक्षर असते किंवा ज्या व्यक्तीने शिक्षण घेतलेले नसते, ती व्यक्ती मात्र गणित, इंग्रजी, विज्ञान, येत नसले तरीही लोकव्यवहार व व्यक्ती-व्यक्तित्वसंबंधातून मूल्याधिष्ठित शिक्षण आपोआपच ग्रहण करते.

वरील विषयासंदर्भात विचार केला असता, ही परिस्थिती उद्भवल्यास नेमके कारण काय हा प्रश्न मनात डोकावल्या शिवाय राहत नाही.

यास कारण म्हणजे, "लॉर्ड मेकॉले" होय. आणि याचा प्रत्यक्ष पुरावा ही खुद्द लॉर्ड मेकॉलेच होय.

लॉर्ड मेकॉले आपल्या इ.स.1834ते1838 दरम्यान आपल्या भारतातील निरीक्षणानंतर इंग्लंडच्या पार्लमेंटला उद्देशून म्हणतो की,

"भारतावर राज्य करावयाचे असेल, तर त्यांची शिक्षण पद्धती बदलावी लागेल अन्यथा भारतावर जास्त काळ राज्य करणे कठीण आहे."

मेकॉलेच्या या स्टेटमेंटचा विचार करून इंग्लंडच्या पार्लमेंटने भारतातील शिक्षण पद्धतीमध्ये बदल केले.

याच प्रसंगाचा उल्लेख करताना परमपूज्य वरदानंद भारती (आप्पा) हे आपल्या राष्ट्र संरक्षक पोवाड्यात असे म्हणतात की,

मेकॉलेने बुद्धिपुरस्सर शिक्षण जे आम्हास दिले ॥ तेणे मेली **बुद्धी आमची खरे असे ते तिज न कळे ॥**

वरील प्रसंगातून आपल्याला हे दिसून येते की, तत्पूर्व भारतातील शिक्षण पद्धतीमुळे इंग्रजांना जास्त काळ भारतावर राज्य करणे शक्य नव्हते, म्हणून त्यांनी शिक्षण क्षेत्रामध्ये बदल केले.

पूर्व भारतातील शिक्षण पद्धती ही अत्यंत उच्च दर्जाची होती व तिचा इंग्रजांवर प्रचंड दबदबा होता असेच यावरून आपल्याला दिसते.

मेकॉलेच्या पूर्वी भारतामध्ये कोणती शिक्षण पद्धती होती व त्या शिक्षण पद्धती मार्फत मूल्याधिष्ठित शिक्षण दिले जात होते का? हे पाहणे गरजेचे ठरते. पूर्वी भारतामध्ये महान गुरुकुल पद्धती होती.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

या पद्धतीमध्ये वयाच्या पाच ते आठव्या वर्षापासून शिक्षणाला आरंभ होत असे.

विशेष वैशिष्ट्य म्हणजे विद्यार्थी पूर्णवेळ गुरूंच्या सान्निध्यात राहून व स्वगृहाचा त्याग करून शिक्षण घेत असत. अशाप्रकारे चालणारे शिक्षण कार्य वयाच्या 21 किंवा 22 व्या वर्षांपर्यंत पूर्ण होत असे.

या शिक्षणात त्यांना वेदवेदांगासहित वैदिक गणित, तर्कशास्त्र, खगोलशास्त्र, इत्यादी 18 विषयांचे शिक्षण दिल्या जात असे. या पद्धतीचे वैशिष्ट्य असे की, एक विषय संपल्यावर दुसरा विषय शिकवल्या जात असत. विद्यार्थ्यांच्या परीक्षा ह्या रूममध्ये बसून तीन तासाचा पेपर, अशा पद्धतीच्या नव्हत्या, तर विषयाला अनुसरून विद्यार्थ्यांना काही कामे दिली जात असत व त्यातून तो खरे किती बोलतो, प्रामाणिक किती राहतो, इ. ज्ञानासोबतच मूल्येही तपासले जात असत. विद्यार्थ्यांमध्ये मूल्ये रुजवित असताना गुरुजी दिनचर्येतील लहानातील लहान (गोष्टींचा) क्रियेचाही उपयोग करून घेत असत.

उदा; अभ्यासाला बसण्यापूर्वी गुरूंना नमस्कार करणे, जेवणाच्या पूर्वी अन्नाची स्तुती करणे,

ई. जेणेकरून त्या गोष्टींचा आदर विद्यार्थ्यांमध्ये टिकून राहील.

म्हणजेच दिनचर्येच्या माध्यमातून नम्रतेने वागणे, सत्य बोलणे, श्रेष्ठांचा आदर करणे, स्वावलंबी होणे, गरज असेल तेथे मदत करणे हे विद्यार्थ्यांच्या मनावर आपोआपच बिंबवल्या जात असे.

यासाठी संस्कृतमधील सुभाषितांच्या माध्यमातून बरीच मदत होते हे आजही सिद्धच आहे.

सत्यं वद । धर्मं चर । अतिथी देवो भव । मातृदेवो भव । वसुधैव कुटुंबकम् ।अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्।मोघमन्नं विन्दते अप्रचेताः । संगछध्वं संवदध्वं ।

अशा अनेक सुभाषितोक्तिंमधून व विविध क्रियांमधून विद्यार्थ्यांवर नैतिक मुल्ययुक्त संस्कार केले जात असत. म्हणूनच सुभाषितांना वृद्ध चाणक्याने रत्न अशी संज्ञा दिली आहे.

या सुभाषितांच्या माध्यमातून , दिनचर्येच्या माध्यमातून, व इतर माध्यमाद्वारे विद्यार्थ्यांवर मूल्ययुक्त संस्कार केले जात असत. म्हणूनच पूर्वीचा भारत सुखी व समृद्ध होता. पूर्वीच्या स्थितीचे वर्णन करताना लॉर्ड मेकॉले म्हणतो की,

"मी निरीक्षण करत असताना भारतामध्ये कुठेही भिकारी पाहिला नाही" ! याचाच अर्थ बेरोजगारीचे प्रमाणही शुन्य होते हे फक्त आणि फक्त गुरुकुल पद्धतीमुळेच शक्य होते कारण, सर्वात जास्त मूल्याधिष्ठित शिक्षणाची व्यवस्था गुरुकुल पद्धतीमध्येच होती आणि हे प्रो.धर्मपाल यांनी पुराव्यानिशी सिद्ध केले आहे. धर्मपाल यांनी वीस वर्षांपेक्षाही जास्त काळ इंग्लंड, फ्रान्स आदी देशांमध्ये वास्तव्य करून,कठोर परिश्रमपूर्वक संशोधन करून दस्तऐवज जमा करून ठेवले आहेत.

त्यांच्या अभ्यासाअंती आलेल्या मतानुसार आपण गुरुकुल पद्धतीचा स्वीकार करावयास हवा.

पण परिस्थितीनुसार किंवा कालानुसार आपल्याला आजच्या शिक्षण पद्धतीला संपूर्णपणे डावलून गुरुकुल पद्धतीचा स्वीकार करणे शक्य नसेल तर ,गुरुकुल पद्धतीतील स्विकारणीय तत्वांचा स्वीकार करावयास हरकत नाही .

कारण, मूल्याधिष्ठित शिक्षण ही आज काळाची गरज बनली आहे.

काय माहित पुढे आपल्याला मूल्याधिष्ठित शिक्षण देण्याची संधी मिळेल अथवा न मिळेल ,

कारण;

आज आपल्याला संधी मिळते आहे मूल्ये रुजविण्याची ॥

आणि

गर्दीत माणसांचा माणूस शोधण्याची ॥

. **गर्दीत माणसांचा माणूस शोधण्याची ॥**

ISBN No: 978-81-94206-6-0

प्राणायाम

योगेश कुलकर्णी
एम.ए.संस्कृत व्दितीय वर्ष,
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

आज आपण चिंतन करणार आहोत प्राणायाम विषयी प्राणायाम सर्वांना माहीत आहे. श्वास घेणे ,श्वास रोखणे ,श्वास सोडणे परंतु विधान माहीत नाही, क्रम माहीत नाही , आपल्याला जे काही येतं त्याच विधियुक्त ज्ञान असणे आवश्यक आहे. श्वास घेणे याला पुरक म्हणतात , श्वास अडवणे याला कुंभक म्हणतात ,श्वासाला सोडणे रेचक म्हटलं जात. यात आणखीन काही प्रकार आहेत. संध्या वंदन मधे ही प्राणायाम आहे त्याविषयी आज आपण थोडक्यात अभ्यासू, तो प्राणायाम करतान्हा मंत्रापुरस्सरण होणे अत्यंत आवश्यक आहे. आणि मंत्रपुरस्सरन कश्यामुळे आवश्यक आहे हे पाहणे ही तितकेच आवश्यक आहे .विष्णु धर्मोत्तर पुराण आपणास सांगत प्रणव आणि व्याहृति मंत्र गायत्री शिरसा सह प्राणायाम आपण केला पाहिजे.

सव्याहृतिं सप्रणवं गायत्रीं शिरसा सह त्री: पठेत् आयातः प्राणः प्राणायामः सउच्चते ।

प्राणायाम म्हणजे काय?

प्राणानाम् +आयामः।

आपल्या जीवनासाठी जे अत्यंत आवश्यक आहे अश्या त्या प्राणायामाला श्वासोच्छ्वास आवश्यक आहे. आपल्या शरीरात कायम रक्ताभिसारण चालू असते ,कारण संपूर्ण शरीरात योग्य प्रमानात रक्ता द्वारे ऑक्सीजन आवश्यक आहे ,ज्या भागात रक्ताद्वारे ऑक्सीजन चे प्रमाण कमी होते अथवा मिळत नाही तो भाग मृत होतो . यावरून आपणास कळते की ऑक्सीजन ची शरीरासाठी खूप आवश्यकता आहे. परंतु आजकालच्या जीवनपद्धीती मुळे रात्री जागणे ,दिवसभर झोपणे आणि उपयुक्त आहार विहाराचा आभाव यामुळे आपण रोगी होत आहोत, रोग्यांची संख्या वाढत आहे. त्यात कोरोना सारख्या महामारी ने संपूर्ण जग पीडित आहे आयुर्वेद सांगतो की रोग झाल्यावर त्यावर उपाय करण्यापेक्षा रोगच होऊ नये यांसाठी प्रयत्न करा आणि रोग होऊ नये यासाठी प्रमुख उपाय म्हणजे प्राणायाम! प्राणायाम काय आहे?

जो श्वास आपण घेतो तो केवळ O2+N+CO2 आणि अन्य गॅस चे मिश्रण नाही, तर तो प्राण आहे .

ISBN No: 978-81-94206-6-0

एक साधक आपल्या आसनात स्थिर राहून स्थूल श्वासाला नियंत्रित करू शकतो ह्यालाच प्राणायाम म्हणतात.

प्राणायाम दोन प्रकारचा असतो

- अगर्भ प्राणायाम

- सगर्भ प्राणायाम

फक्त श्वास घेणे, श्वास रोखणे,श्वास सोडणे हा अगर्भ प्राणायाम होय.

त्याच प्रमाणे ह्या तिन्ही क्रिया मंत्रासहित करणे म्हणजेच मंत्रासहित श्वास घेणे, मंत्रासहित श्वास रोखणे ,मंत्रासहित श्वास सोडणे याला सगर्भ प्राणायाम असे म्हणतात .

आयुर्वेद सांगते

अयं सगर्भ: सफलः मन्त्रार्थः स्मृति वर्जितः ।

अगर्भ: स्वल्प फलतः कुर्यात् तस्मात् सगर्भकम्।।

मंत्राचे उच्चारण मनात करत त्याचा अर्थ जाणून जो प्राणायाम केला जातो त्याला सगर्भ प्राणायाम म्हणतात तो पूर्ण जीवनभर आरोग्य प्राप्ती देतो . मंत्र रहित प्राणायाम शिकवणारे खूप आहेत. मोबाईल द्वारे इंटरनेट वर खूप काही मिळून जाईल त्यात रामदेव बाबा , अक्षर योगी,.. आणि असे अनेक योगी आहेत ते सर्व अगर्भ प्राणायाम पुरस्कर्ते आहेत.

त्यांचा आपल्याला पुरेपूर फायदा होणार नाही, त्यासाठी विधी पूर्वक प्राणायाम करणे आवश्यक आहे. वृत्रहरित्स्मृति ग्रंथात सांगितले आहे सगर्भ प्राणायाम कसा करावा.

पुरके कुम्भके चैव रेचके च विशेषतः अष्टविवशति वारन्तु जपेन्मन्त्रं समाहितः।

ओम् भूः ॐ भुवः ॐस्वाहा ॐमहः ॐजनः ॐतपः ॐसत्यम् ॐतत्सवितुः वरेण्यं ॐभर्गो देवस्य धीमहि ॐधियो योनः प्रचोदयात् ॐ आपो ज्योति रसोमृतं ब्रह्म भूर्भुवस्वरोम्।१० वेळा प्रणव मंत्राने २८ वेळा श्वास घेणे २८वेळा श्वास रोखणे २८ वेळा श्वास सोडणे असे सांगितले आहे.

स्मृत्यर्थ सागर या ग्रंथात आचार्य चलार्य हे सांगतात प्राणायाम कसा करावा? ह्याविषयी विस्तारित्य सांगितले आहे की अनामिका कनिष्ठिकाभ्यं नमः

अनामिकेने नाकपुडीचा वाम भाग दाबा आणि ॐ भूः ॐ भुवः... या मंत्रांनी श्वास सोडा .

त्यात पहिल्यांदा १६ अक्षर उच्चारण करातान्हा जो वेळ लागतो तेव्हढा वेळ श्वास सोडणे आणि नंतर अङ्गुष्ठेने ३२ अक्षर वेळ पर्यंत श्वास घ्यावा,

नंतर ६४ अक्षरास जेव्हढा वेळ लागतो तेव्हढा वेळ कुंभक करावा, नंतर ४८ अक्षारापर्यंत जेव्हढा वेळ लागतो तेव्हढा वेळ रेचक करावा याप्रमाणे प्राणायामाचा महती आहे .

ISBN No: 978-81-94206-6-0

त्याच प्रमाणे हा पूर्ण प्राणायाम झाला.

जेव्हा आपण प्राणायाम करताना श्वास रोखतो तेव्हा जी हवा शरीरात असते ,ती आपल्या शरीरात फिरत असते त्या वायू रुपी जीवाला पूर्ण शक्ती प्राप्त होते .म्हणजेच ते चैतन्य रूपी जीव शरीरात फिरत असतो त्या चैतन्याला शक्ती प्राप्त होते.शरीरावर माशी बसते तेव्हा अचानक हाताला सूचना मिळते आणि माशी उडवली जाते! आपल्या हातास कसे कळते ??

जीव वायु रूपाने पूर्ण शरीरात व्याप्त असतो त्या कारणाने .प्राणायाम करते वेळी रोखलेला श्वास नसांच्या द्वारा पूर्ण शरीरात फिरत असतो आणि जसे की, होम करते वेळी कुंडात धूर होत असता फुंकल्यावर अग्नी प्रज्वलित होते त्याच प्रमाणे प्राणायामाने जठराग्नी प्रज्वलित होते.प्रज्वलित होऊन पूर्ण शरीरात जो काही दोष आहे, जो काही रोग आहे, जे काही अनावश्यक आहे त्याला जाळून टाकते त्यामुळेच शास्त्रात सांगितले जाते,

(प्राणायाम: दहेत् दोषात्।)

प्राणायाम मुळे डोक्याच्या केसांपासून ते नखांच्या टोकापर्यंत आरोग्य प्राप्ती होते आणि हीच तपस्या मानली जाते. सगळे लोक म्हणतात, मन एकाग्र होत नाही त्यासाठी काय करावे ?

अग्नी पुराणात सांगितले आहे

इन्द्रियाणां जयार्थाय सगर्भं धारयेत् परम्।

इंद्रिया वर अधिपत्यासाठी सगर्भ प्राणायाम करावा,अगर्भ प्राणायाम शक्यतो टाळावा . जर आपणास मंत्र येत नसेल तर नारायण या शब्दाचा वापर पण करू शकता श्री नारायणाय नमः ह्या अष्ट अक्षरांचा प्रयोग करावा ज्यांनी वेदाध्ययन केले आहे त्यांना प्राणायाम हा सगर्भ करणे अनिवार्यच आहे. अश्या प्राणायाम मुळे इंद्रिय निग्रह होतो उच्च प्रतीची एकाग्रता लाभते हे अग्नी पुराणात सांगितले आहे.

शरीरं रथं इत्याहुः इन्द्रियाणि अश्य वाजिनः ।

मनश्च सरथि:प्रोक्त प्राणायाम: कशस्मृत:।।

ज्या व्यक्तीने इंद्रियांवर विजय मिळवला आहे त्याला काहीही अशक्य नाही हे आपण सर्वजण जाणतोच , हे शरीर रथ आहे इंद्रिय घोडे आणि प्राणायाम सारथी आहे. प्राणायामाने आपण इंद्रियांना लगाम लावू शकतो आणि त्याच इंद्रियांनी शरीरा वर प्रभुत्व मिळवू शकतो प्राणायाम एक चाबूक सारखे काम करते जे इंद्रियांना आपल्या नियंत्रणात ठेवते.

प्राणायाम प्रत्यक्ष लाभ

आरोग्यम्।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

जीवनात आरोग्य खूप महत्त्वाचे आहे . आजकाल बाजारात काही पॉलिसी आहेत त्यात सांगतात की , कल आप नही रहे तो!?? आपके बच्चो का क्या होगा?? पण काळजी करू नका कारण आपल्या संस्कृती ने आपल्याला सगर्भ प्राणायाम हे जीवन कवच दिले आहे

शीघ्र गामित्वम्।

प्राणायामेन आपण न थकता जास्त काळ चालू शकतो इम्यूनिटी वाढवू शकतो जे आपणास आता खूप गरज आहे.

स्वर सौष्ठवम्।

आवाजाची ताकत वाढते,

वक्तृत्व क्षमतेची धार वाढते ,कित्तेक तास प्रवचन केले तरी थकवा जाणवत नाही

बलम्।

शरीरात बळ जागृत होते.

वर्ण प्रसादश्च।

शरीरात व शरीरावर तेज निर्माण होते .

सर्व दोषः क्षयम् भवेत्।

शरीर व मन यांना पीडित करणाऱ्या दोषांपासून मुक्ती मिळते .

आपण यम ,नियम, आसन .. या सर्व शक्ती प्राप्त करू शकतो कोरोणा मुळे सध्या जग त्रासलेले आहे, प्राणायामाने आपले जीवन नक्कीच बदलेल !!

कोरोना वर मात करण्यासाठी जी औषध रुपी प्रतिकार शक्ती प्राणायामात आहे, त्यामुळे नक्कीच कोरोना वर हा उपाय आपले जीवन वाचवेल. ते म्हणतात ना जान हे तो जहान है!!

चला तर मग उद्या पासून सुरु करूयात प्राणायाम.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

वीरशैव शब्दाचा अर्थ व व्याप्ती

डॉ.शशिकांत बसवेश्वर दरगु
विभाग प्रमुख, संस्कृत विभाग,
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

भारतदेश हा विश्वातील सर्वप्राचीन व सर्वसमृद्‌ध संस्कृतीचा वारसा जोपासणारा देश आहे. या देशात आगम व निगम अशा दोन ज्ञानशाखा प्रसिद्‌ध आहेत. जे ज्ञान शिवाच्या मुखातुन उत्पन्न झाले, त्यास आगम तर जे ज्ञान शिवाच्या नि:श्वासातुन उत्पन्न झाले त्यास निगम असे संबोधिले गेले आहे.

०१ आगम

आगम – शब्दाचा अर्थ व व्युत्पत्ती

आगतं शिववक्त्रास्तु गतं च गिरीजामुखे।
मतं श्रीवासुदेवेन आगमस्तेन कीर्तित:।।[१]

– शिवाच्या मुखातून आलेला आणि माता पार्वतीने श्रवण केलेला उपदेश श्री वासुदेवांनाही सम्मत केला, म्हणुन या शास्त्रास ‘आगम’ असे संबोधतात.

‘आगम’ शब्दाचा यौगिक अर्थ

‘आसमन्ताद् अर्थगमयतीति आगम:।’ अर्थात् संपूर्ण तत्त्वांचा उपदेश करणारे ते आगमशास्त्र होय. तसेच ‘आगच्छन्ति बुद्‌धिमारोहन्ति यस्माद् अभ्युदय नि:श्रेयसोपाया: स आगम:।’[२] या व्युत्पत्तीनुसार ज्या शास्त्रामुळे ऐहिक अभ्युदय आणि पारलौकिक मुक्ती या दोन्हीच्या प्राप्तीचे उपाय सहज रीतीने समजतात त्याला आगम म्हणावे, असा वाचस्पती मिश्रांचा स्पष्ट अभिप्राय आहे.

आगम – तंत्र – आगमांना ‘तंत्र’ असे पर्यायी नावही आहे. ‘तन्यते विस्तार्यते ज्ञानमनेन’ म्हणजे ज्याच्या अध्ययनाने सर्व प्रकारचे ज्ञान प्राप्त होते, तेच तंत्र होय.

तनोति विपुलानर्थान् तंत्रमंत्रसमन्वितान्।
त्राणं च कुरूते यस्मात् तन्त्रमित्याभिधीयते।।[३]

---

1 भास्करी व्दि.भाग पृ.८५
2 योगसूत्र,१ २५ तत्त्ववैशारदी
3 कामिकागम

ISBN No: 978-81-94206-6-0

०२ आगमांचे भेद

आगम किंवा तंत्रांचे ब्राह्मणतंत्र, बौद्धतंत्र व जैनतंत्र असे तीन भेद आहेत. यात ब्राह्मणतंत्र उपास्यदेवतांच्या भेदामुळे शैव, वैष्णव आणि शाक्त या नावाने तीन प्रकार झाले आहेत. वैष्णवागम (पांचरात्रागम), विशिष्टाव्दैताचे प्रतिपादन करतात. शाक्तागम अव्दैताचे प्रतिपादन करतात. तर शैवागम हे व्दैत, अव्दैत, व्दैताव्दैत, विशिष्टाव्दैत आणि शक्तिविशिष्टाव्दैत सिद्धांताचे प्रतिपादक आहेत. शैवागम प्रतिपाद्य पाशुपतशैव आणि सिद्धान्तशैव या दोन्ही व्दैत सिद्धान्ताना, प्रत्यभिज्ञादर्शन – काश्मीर शैवदर्शन, अव्दैत सिद्धान्तास, लकुलीशपाशुपतमत व्दैताव्दैतास, श्रीकण्ठ यांचे शैवदर्शन शैवविशिष्टाव्दैतास आणि वीरशैवदर्शन शक्तिविशिष्टाव्दैत सिद्धान्त मानतात.

०३ शैवागम – सिद्धान्तागम

भगवान शिवांनी प्रतिपादन केलेले कामिकापासून वातुलापर्यंत अठ्ठावीस आगम शैवागम मानले जातात. यांना सिद्धान्तागम असेही म्हणतात. 'आप्तोक्तिरत्र सिद्धान्त: शिव एवाप्तिमान् यत:' श्रीकंठ सूरीच्या या वचनाच्या व्याख्यानाच्या वेळी श्री अघोरशिवाचार्यांनी 'सिद्धान्तशब्द: पङ्कजादिशब्दवद्योगरूढया शिवप्रणीतेषु कामिकादिषु दशाष्टादशतन्त्रेषु प्रसिद्ध:'[4] अशाप्रकारे शिवप्रणीत अठ्ठावीस आगमांसाठी सिद्धान्त शब्द वापरला आहे. हे अठ्ठावीस आगम पूढीलप्रमाणे आहेत–

कामिकं योगजं चिन्त्यं कारणं त्वजितं तथा।
दीप्तं सूक्ष्मं सहस्त्रं च अंशुमान् सुप्रभेदकम्।।
विजयं चैव नि:श्वासं स्वायम्भुवमथानिलम्।
वीरं च रौरवं चैव मुकुटं विमलं तथा।।
चन्द्रज्ञानं च बिम्बं च प्रोद्गीतं ललित तथा।
सिद्धं सन्तानशर्वोक्तं पारमेश्वरमेव च।।
किरणं वातुलं चैव अष्टाविंशतिसंख्यया।।[5]

यापैकी पहिले दहा आगम शिवाने उपदेशिल्यामुळे त्यांना 'शैवागम' व अठरा आगम रूद्राव्दारे उपदिष्ट असल्यामुळे 'रूद्रागम' या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

---

4 रत्नत्रय पृ.५

5 क्रियासार, भाग १, पृ.९

ISBN No: 978-81-94206-6-0

०४ वीरशैव शब्दाचे दार्शनिक निर्वचन

वीरशैव केवळ धर्म नव्हे आणि दर्शनही नव्हे तर उभयरूप आहे. अत: याचे निर्वचनही दोन प्रकारे केले जाते. आम्ही प्रथम दार्शनिक विवेचन करीत आहोत —

वीशब्देनोच्यते विद्या शिवजीवैक्यबोधिका।
तस्यां रमन्ते ये शैवा: वीरशैवास्तु मता:।।
विद्यायां शिवरूपायां विशेषाद्रमणं यत:।
तस्मादेते महाभागा वीरशैवा इति स्मृता:।।
वेदान्तजन्यं यज्ज्ञानं विद्येति परिकीर्त्यते।
विद्यायां रमते तस्यां वीर इत्यभिधीयते।।[६]

श्री. ज. रेणुकाचार्यांच्या या उक्तीत वीरशैव शब्दाचे दार्शनिक निर्वचन केले आहे. याचे तात्पर्य हे आहे —

पाणिनीय धातुपाठांत 'वी गतिव्याप्तिप्रजननकान्त्यानखादनेषु'[७] या प्रकारे गत्यर्थ 'वी' धातु आहे. 'ये गत्यर्थकास्ते ज्ञानार्थका:' या नियमानुसार गत्यर्थक 'वी' धातूचा 'ज्ञान' अथवा 'विद्या' असा अर्थ होतो. 'र' शब्दाचा अर्थ रमण आहे. अशा प्रकारे 'वी' शब्दाने प्रतिपाद्य अशी जी शिव आणि जीवाच्या अभेदाचा बोध करणारी विद्या आहे, तिच्यात रमणारे शिवभक्तच 'वीरशैव' होत.

०५ वीरशैव शब्दाचे धार्मिक निर्वचन

वीरशैव धर्मात श्रीसद्गुरू दीक्षेच्या व्दारे इष्टलिंग प्रदान करून ते आजीवन शरीरावर धारण करण्याचा आदेश देतांना म्हणतात —

प्राणवध्दारणीयं तत्प्राणलिंगमिदं तव। कदाचित् कुत्रचिद्वापि न वियोजय देहत:।।[८]

हे शिष्या, तुला जे इष्टलिंग दिले गेले आहे, त्यास तू प्राणाप्रमाणे धारण कर, कोणत्याही परिस्थितीत याचा आपल्या शरीरापासून वियोग होऊ देऊ नकोस.

जी व्यक्ती गुरूच्या आज्ञेनुसार अत्यंत सावधानतेने आचरण करीत कदाचित् प्रमादाने इष्टलिंगाचा शरीरापासून वियोग झाल्यानंतर प्राण त्याग करण्याचे वीरव्रत पालन करतो, तोच वीरशैव होय.

---

[6] सि.शि.५।१५—१६, १८, पृ.५७,५८
[7] अदादि.११३३, पाणिनी धातुपाठ:।
[8] सि.शि.६।५,पृ.९०

ISBN No: 978-81-94206-6-0

इष्टलिंगवियोगे वा व्रतानां वा परिच्युतौ।

तृणवत् प्राणसन्त्याग इति वीरव्रत मतम्।।

भक्त्युत्साहविशेषोऽपि वीरत्वमिति कथ्यते।

वीरव्रतसमायोगाद् वीरशैव प्रकीर्तितम्।।[९]

आगमाच्या या वचनात हे स्पष्ट सांगितले आहे. म्हणुन 'वीरश्चासौशैवश्च वीरशैव:' या व्युत्पत्तिव्दारे या लोकांमध्ये शिवाप्रती असणाऱ्या भक्तीच्या पराकाष्ठेचे प्रतिपादन केले जाते. तेथे जे वीरत्व सांगितले आहे. ते शारीरिक बलप्रयुक्त नव्हे, तर भक्त्युत्साहप्रयुक्त समजले पाहिजे. षडक्षरमन्त्री म्हणतात —

वीरत्वमस्य न धनेन न वा बलेन

नो कार्यतश्च विहितं दृढशम्भुक्त्या।

वीरस्तुरीय इति शङ्करभाषणेन

श्रीवीरशैवमतगान्न परोऽस्ति कश्चित्।।[१०]

युद्धभूमीवर युद्ध करणारा योद्धा आपल्या स्वामीच्या ठिकाणी अत्यंत श्रद्धा ठेवून, त्याच्यासाठी आपल्या प्राणाचाही त्याग करतो, तद्वतच शिवामध्ये भक्ति ठेवणारा हा भक्त आपल्या शरीरात असलेली ममत्वबुद्धी त्यागुन प्रसंगवशात् भगवान शिवासाठी विकल्परहित होऊन आपल्या प्राणाचाही त्याग करतो.

नीलकण्ठ शिवाचार्य म्हणतात —

विशब्दो वा विकल्पार्थो रशब्दो रहितार्थक:।

विकल्परहितं शैवं वीरशैवं प्रचक्षते।।[११]

०६ 'वीरशैव' पदाचा अर्थ

इष्टलिंगधारण करणारा हा शिवभक्त आपल्या लौकिक व पारमार्थिक व्यवहारात अन्य सर्व लोकांहून अत्यंत विलक्षण रूपाने प्रतीत होतो. या विलक्षण आचारामुळेही यांना वीरशैव म्हटले जाते.

वातुलशुद्धाख्यतन्त्रात —

---

[9] चन्द्रज्ञानागम.क्रियापाद,१०।३३—३४

[10] वी.धर्म.शिरो. १।१६

[11] क्रियासार, भाग.१,पृ.११

ISBN No: 978-81-94206-6-0

विशिष्ट ईयते यस्माद् वीर इत्यभिधीयते।

शिवेन सह सम्बन्धं शैवमित्यादृतं बुधैः।।

उभयोः सम्पुटीभावाद् वीरशैवमिती स्मृतम्।

शिवायार्पितजीवत्वाद् वीरतन्त्रसमुद्भवात्।

वीरशैवसमायोगाद् वीरशैवमिती स्मृतम्।।[१२]

या वचनात 'विशिष्ट ईयते इति वीरः' शब्दाची व्युत्पत्ति दाखवून, त्या विशिष्ट आचारसंपन्न शैवास वीरशैव म्हटले गेले आहे.

श्री नीलकंठशिवाचार्यांनी क्रियासारांत —

विरोधार्थो विशब्दः स्याद् रशब्दो रहितार्थकः।

विरोधरहितं शैवं वीरशैवं विदुर्बुधाः।।[१३]

या श्लोकात वीरशैव शब्दाची व्युत्पत्ति 'विरोधरहितं' या अर्थी दर्शवून वीरशैवांचे सर्व लोकानुरागित्व सिद्ध केले आहे. यावरून हे दिसून येते की वीरशैव लोक प्राणीमात्रांच्या ठायीसुद्धा अनुराग करीत आहेत आणि पुढेही करतील.

उपर्युक्त विवेचनावरून हे सिद्ध होते की, सद्गुरूकडून दीक्षेत प्राप्त झालेल्या इष्टलिंगास आपल्या शरीरापासून कदापि विलग न करता जो सावधानतेने धारण करतो आणि प्रसंगोपात् भगवान शिवासाठी प्राणत्याग करण्यासही तत्पर राहतो आणि जो विरोधभावनेचा सर्वथा त्याग करून सर्व प्राणिमात्रांवर सदैव प्रेम करतो, तोच वीरशैव होय.

स्कन्दपुराणातील शंकरसंहितेच्या —

यो हस्तपीठे निजमिष्टलिंगं विन्यस्य तल्लीनमनः प्रचारः।

बाह्यक्रियासंकुलनिस्पृहात्मा सम्पूजयत्यंग स वीरशैवः।।

या श्लोकात करपीठावर इष्टलिंगार्चनेचा विधी संपन्न करून, त्याप्रकारच्या अर्चनेत अनुरक्त असलेल्या व्यक्तीसच वीरशैव संज्ञा दिली गेली आहे. यावरून वीरशैव इष्टलिंगार्चना किती प्राचीन कालापासून चालत आली आहे, हे सिद्ध होते.

महर्षी वेदव्यास यांनी —

[12] १०.२७—२९

[13] भा.१.पृ.११

ISBN No: 978-81-94206-6-0

शैलादेन महाभागा विचित्रा लिंगधारका:।

शवस्योपरी लिंगं च ध्रियते च पुरातनै:।।

लिंगेन सह पञ्चत्वं लिंगेन सह जीवनम्।।[१४]

स्कन्दपुराणाच्या या वचनात वीरशैवांची शिवलिंगनिष्ठा अतिशय सुंदर रीतीने चित्रित केलेली आहे.

०७ वीरशैवांचे प्रभेद

वीतरागादिदोषत्वादात्मतत्त्वविचारणात्।

विकल्पाकल्पशून्यत्वाद्वीरशैवमिति स्मृतम्।।

सामान्यं प्रथमं प्रोक्तं विशेषञ्च व्दितीयकम्।

निराभारं तृतीयं स्यात् क्रमाल्लक्षणमुच्यते।।[१५]

सूक्ष्मागमाच्या या प्रमाणवचनांत सामान्य, विशेष आणि निराभार असे वीरशैवांचे तीन भेद दाखविले आहेत. हे तिन्ही भेद त्यांची क्रमाने उन्नति दर्शवितात यांच्यामध्ये 'सामान्यनियमान् य: परिपालयति स: सामान्यवीरशैव' या वचनानुसार जो गुरूदीक्षेनंतर नियमाने इष्टलिंगाची पूजा, पूजनीय गुरू व जंगमांची सेवा आदि वीरशैवीय सामान्य नियमांचे पालन करतो, त्यास 'सामान्य वीरशैव' असे म्हणतात.

'विशिष्टधर्मानुष्ठानाद्विशेष इति कथ्यते' या आगमोक्तीनुसार जो पूर्वोक्त सामान्य नियमांचे परिपालन करून पवित्रमनस्क होउन वीरशैवोक्त भक्त, महेश, प्रसादी, प्राणलिंगी, शरण व ऐक्य नामक मुक्तीच्या क्रमिक सोपानाच्या स्वरूपात विद्यमान असलेल्या षट्स्थल तत्त्वांची गुरूमुखाने विशेष माहिती करून घेतो त्याला 'विशेष वीरशैव' म्हणतात.

'निवृत्तकर्मभारत्वान्निराभार इति स्मृत:' आगमाच्या या वचनानुसार उपर्युक्त विशेष जेव्हा आपली सर्व कर्तव्ये पूर्ण करून कृतकृत्य होऊन जीवन्मुक्ताप्रमाणे नि:स्पृहवृत्तीने जीवन व्यतीत करतो, तेव्हा त्याला 'निराभार वीरशैव' म्हणतात. याप्रमाणे हे त्रिविध भेद व्यक्तीच्या क्रमिक आध्यात्मिक विकासाचा परिचय देणारे आहेत.

---

[14] स्कन्द. केदारनाथ, ७।४१—४२

[15] सूक्ष्मागम, क्रियापाद,७।२९—३०

ISBN No: 978-81-94206-6-0

०८ वीरशैवांचा दार्शनिक सिद्धान्त

न वीरशैवसदृशं मतमस्ति जगत्त्रये।

सर्वभोगप्रदं पुण्यं शिवसायुज्यदायकम्।।[१६]

पारमेश्वर आगमाच्या या वचनानुसार परमपावन वीरशैव धर्माचा दार्शनिक सिद्धांत 'विशेषाव्दैत, शिवाव्दैत आणि शक्तिविशिष्टाव्दैत' आदि सार्थ नावांनी ओळखला जातो. या नावांचे व्युत्पत्तिपूर्वक विश्लेषण केल्याने त्याचे दार्शनिक तत्त्व प्रकट होते.

विशेषाव्दैत

'विश्च शेषश्च विशेषौ ईशजीवौ तयोरव्दैतं विशेषाव्दैतम्' ही विशेषाव्दैत शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. हिचे तात्पर्य हे आहे की, 'विश्चक्षुषि व्योम्नि वाते परमात्मनि पक्षिणि'[१७] निघण्टुच्या या वचनाने 'वी' शब्दाचा अर्थ परमात्माही होतो. 'वाति उत्पादयाति जगदिति वि:' या व्युत्पत्तीने 'वि' वर्णाने जगाला कारणीभूत असलेला ईश्वर सिद्ध होतो. जरी अमरकोषांत 'वि' चा अर्थ पक्षी दाखविला गेला आहे. तथापि 'व्दा सुपर्णा सयुजा सखाया'[१८] मुण्डकाच्या या वचनात परमात्म्याचे पक्ष्याच्या रूपांतही या वचनात परमात्म्याचे पक्ष्याच्या रूपांतही वर्णन केले गेले आहे. अत: प्रकृतमध्ये 'वि' चा अर्थ परमात्माच घेतला पाहिजे. शेष शब्दाने त्याचा अंशरूप जीवात्मा अभिप्रेत आहे. 'यथाऽग्ने: क्षुद्रा विस्फुलिंगा'[१९] या श्रुतीत अग्निकणाच्या दृष्टान्ताने जीवात्म्यास परमात्म्याचाच अंश सिद्ध केले आहे. अशा प्रकारे अंशाशीभावाने सिद्ध जीव व परमात्मा यांच्यामध्ये 'यथा नद्य: स्यन्दमाना'[२०] ही श्रुती अव्दैताचे बोध करविते. संसारदशेत अत्यन्त भिन्नस्वरूपी शिव आणि जीव यांच्या मुक्तावस्थेत अभेद स्थिती प्रतिपादन करणाऱ्या सिद्धान्तास विशेषाव्दैत या नावाने ओळखले जाते.

विशब्देनोच्यते शम्भुर्हंसहंसेति मन्त्रत:।

शेषशब्देन शारीरी यथाग्नेरिति मन्त्रत:।।

---

[16] पारमेश्वरागम.१ ।४२

[17] एकाक्षरकोष पृ.१८

[18] मुण्डको.३ ।१ ।१

[19] बृहदारण्यको २ ।१ ।२०

[20] मुण्डको ३ ।२ ।८

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अव्दैतेन भवेद्योगो तथा नद्य इति श्रुते:।[२१]

या श्लोकात भाष्यकार श्रीपतिपण्डिताराध्य यांनी विशेषाव्दैताचे तात्पर्य संक्षेपात सांगितले आहे.

शिवाव्दैत

'शिवश्च शिवश्च शिवौ, तयोरव्दैतं शिवाव्दैतम्' ही या शब्दाची व्युत्पत्ति आहे. पहिल्या शिवशब्दाने परमात्मा अभिप्रेत आहे आणि दुसऱ्या शिवशब्दाने त्याचाच अंशभूत जीवात्मा प्रतिपाद्य आहे. संसारदशेत उपास्य आणि उपासकांच्या रूपांत विद्यमान असलेल्या या दोहोंचा मुक्तावस्थेत अव्दैत स्थिती दाखविणारा सिद्धान्तच शिवाव्दैत सिद्धान्त होय.

शक्तीविशिष्टाव्दैत

'शक्तीश्च शक्तीश्च शक्ती, ताभ्यां विशिष्टौ शक्तीविशिष्टौ शिवजीवौ, तयोरव्दैतं शक्तीविशिष्टाव्दैतम्' या व्युत्पत्तीनुसार सर्वज्ञत्व, सर्वकर्तृत्व आदि सूक्ष्मचिदचित्शक्तीविशिष्ट शिव आणि अल्पज्ञत्व, अल्पर्तुत्व आदि स्थूलचिदचित्शक्तीविशिष्ट जीव या दोहांच्या अभेदास अर्थात् अव्दैतास दाखविणारा सिद्धान्तच शक्तीविशिष्टाव्दैत सिद्धान्त होय. भ्रमर—कीटक न्यायाने भिन्न स्वभावाचा कीटक भ्रमराच्या निरन्तर ध्यानाने भ्रमर बनतो. तव्दतच शिवापासून अत्यंत भिन्न स्वभावाचा जीवसुद्धा शिवाचे निरन्तर ध्यान करून आपल्या संकुचित शक्तीचा विकास करून शिवस्वरूप होऊन जातो. हेच शक्तिविशिष्टाव्दैताचे तात्पर्य होय.

वीरशैवांच्या या दार्शनिक पारिभाषिक शब्दांच्या विश्लेषणाने हा सिद्धान्त भेदाभेदप्रतिपादक आहे, याचे ज्ञान होते. अत: याला भेदाभेद आणि व्दैताव्दैत शब्दानेही अभिहित केले जाते.

०९ वीरशैव धर्म—दर्शनाची व्याप्ती

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भूतले।

तदा तदाऽवतारोऽयं गणेशस्य महीतले।।

स्कन्दपुराणाच्या या प्रमाणवचनाने धर्माला ग्लानी आल्यानंतर भगवान शिव आपले विशेष अंश असलेल्या शिवगणांच्या रूपांत अवतरित होऊन प्रत्येक युगाच्या

[21] श्रीकरभाष्य, मंगलश्लोक १६

ISBN No: 978-81-94206-6-0

प्रारंभी धर्माची स्थापना करतात. या सनातन वीरशैव धर्माचे संस्थापक पाच आचार्य आहेत. शिवाच्या सद्योजात, वामदेव, अघोर, तत्पुरुष आणि ईशान मुखाच्या रूपाने, विराजमान कुल्यपाक येथील श्री सोमेश्वरलिंग, वटक्षेत्रातील श्री सिद्धेश्वरलिंग, द्राक्षारामक्षेत्रातील श्री रामनाथलिंग, सुधाकुण्डक्षेत्रातील श्री मल्लिकार्जुनलिंग आणि काशीक्षेत्रातील श्री विश्वनाथलिंग या पाचही शिवलिंगापासून क्रमशः श्री रेवणाराध्य, श्री मरूळाराध्य, श्री एकोरामाराध्य, श्री पंडिताराध्य व श्री विश्वाराध्य नावाचे पाच आचार्य प्रत्येक युगात विभिन्न नावांनी अवतरित होऊन वीरशैव धर्माची स्थापना करीत आले आहेत. त्यांचे संक्षिप्त विवरण खालीलप्रमाणे आहे –

१ .श्री जगद्गुरू रेवणाराध्य

श्री जगद्गुरू रेवणाराध्य शिवाच्या आदेशानुसार वीरशैव धर्माच्या स्थापनेसाठी प्रत्येक युगात आंध्रप्रदेशातील सुप्रसिद्ध कोल्लिपाक क्षेत्रातील सोमेश्वरलिंगापासून अवतार घेत आले आहेत. त्यांची नावे – कृतयुगात एकाक्षर शिवाचार्य, त्रेतायुगात एकवक्त्र शिवाचार्य, व्दापरयुगात रेणुक शिवाचार्य आणि कलियुगात रेवणाराध्य किंवा रेवणसिद्ध या नावाने प्रसिद्ध आहेत.

अथ त्रिलिंगविषये कुल्ल्यपाकाभिधे स्थले।
सोमेश्वरमहालिंगात् प्रादुरासीत् स रेणुकः।।[22]

सिद्धान्तशिखामणितील या श्लोकानुसार व्दापरयुगातील श्री जगद्गुरू रेणुकशिवाचार्यांनी कोल्लिपाक येथील श्री सोमेश्वरलिंगापासून अवतार घेऊन मलयपर्वतावर विराजमान असलेल्या महामहिमाशाली श्री अगस्त्य महर्षींना वीरशैव सिद्धांताचा उपदेश केला. शिवयोगी शिवाचार्यांनी संग्रहित केलेला तो उपदेशच आजमितीस 'सिद्धान्तशिखामणि' या नावाने प्रसिद्ध आहे. धर्मप्रचारार्थ यांनी कर्नाटकातील 'बाळेहोन्नुर' येथे पीठाची स्थापना केली. ते पीठ रंभापूरी पीठ या नावाने प्रसिद्ध आहे. यांची शाखा रेणुक शाखा आहे. यांचे सिंहासन वीरसिंहासन आहे. हे वीरगोत्राचे आदिगुरू मानले जातात.

तस्येति वचनं श्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य धीमतः।

---

[22] सि.शि.४।९

ISBN No: 978-81-94206-6-0

तथेति प्रतिशुश्राव सर्वज्ञो गणनायक:।।

तत्र सन्तुष्टचित्तस्य पौलस्त्येष्टसिद्धये।

कोटित्रयं तु लिंगानां यथाशास्त्रं यथाविधि।।

त्रिकोटयाचार्यारूपेण स्थापितं तेन तत्क्षणे।।[२३]

सिद्धान्तशिखामणीच्या या वचनावरून हे सिद्ध होते की, रावणाने आपल्या जीवनकालामध्ये ०९ कोटी शिवलिंगाची स्थापना करण्याचा संकल्प केला होता. परंतु तो सहा कोटी लिंगाचीच स्थापना करू शकला. मृत्युसमयी त्याने आपला धाकटा भाऊ बिभीषणाकडून स्थापन करण्याची राहिलेली तीन कोटी शिवलिंगे स्थापन करण्याचे वचन घेतले होते. जेव्हा श्री रेणुकाचार्य आकाशमार्गाने लंकेत पोचले ते पाहून व त्यांचा महिमा जाणून बिभीषणाने आपल्या भावाचा संकल्प पूर्ण करण्याची त्यांना प्रार्थना केली. बिभीषणाच्या प्रार्थनेनुसार श्री रेणुकाचार्यांनी एकाच वेळी तीन कोटी आचार्यांचे रूप धारण करून तीन कोटी शिवलिंगाची स्थापना करून कोल्लिपाक क्षेत्रांत येऊन पुन्हा त्याच सोमेश्वरलिंगात शिवाज्ञेने विलीन झाले.

श्रीमद्रेवणसिद्धस्य कुल्यपाकपुरोत्तमे।

सोमेशलिंगाज्जननमावास: कदलीपुरे।।

स्वायंभुव आगमातील या वचनानुसार तेच रेणुकाचार्य कलियुगाच्या प्रारंभी त्याच सोमेश्वरलिंगापासून रेवणसिद्ध या नावाने अवतरित झाले. त्यांनी चौदाशे वर्षे भूतलावर निवास करून अनेक लीला केल्या. त्यात विक्रमराजाच्या नावे विक्रमसंवत चालु आहे त्यास विजयखड्ग प्रदान करणे, कांची येथील विजयेन्द्र चोल राजास अनुग्रह करणे, कोल्हापूरच्या गोरक्षनाथाचे गर्वहरण करणे आणि जगद्गुरू आदि शंकराचार्यांना श्री चंद्रमौलीश्वरलिंग व रत्नगर्भ गणपती प्रदान करणे इत्यादी प्रसिद्ध आहेत.

जगद्गुरू आद्यशंकराचार्यांचे चरित्र प्रतिपादन करणारे अनेक ग्रंथ आहेत. त्यांत ‘गुरूवंशकाव्य’ नावाचा एक ग्रंथ आहे. तो श्रृंगेरी पीठाचे आस्थानपंडित काशीलक्ष्मण शास्त्रींनी लिहिला आहे. त्यात –

श्रीचंद्रमौलीश्वरलिंगमस्मै सद्रत्नगर्भ गणनायकंच ।

[23] सि.शि.२१ ।३०–३१

स विश्वरूपाय सुसिद्धदत्तं दत्वा न्यगादीच्चिरमर्चयति।।[२४]

जगद्गुरू श्री शंकराचार्य श्रृंगेरीहून कांचीस जातेवेळी त्यांनी आपला पट्टशिष्य सुरेश्वराचार्य यास बोलावून श्री रेवणसिद्ध महायोग्यांनी दिलेले चन्द्रमौलीश्वर आणि रत्नगर्भ विनायक त्याच्या स्वाधीन केले आणि त्यांच्या पूजेची जबाबदारी त्याच्यावर सोपविली. या श्लोकाची व्याख्या लिहीतांना ग्रंथकाराने 'सुसिद्धवत्तं सुसिद्धेन रेवणसिद्धमहायोगिना दत्तं श्रीचंद्रमौलीश्वरलिंगम्' असा सुसिद्ध शब्दाचा अर्थ रेवणसिद्ध महायोगी असा स्पष्ट केला आहे. आजपर्यंत श्रृंगेरी पीठात विराजमान असलेले श्री चंद्रमौलीश्वरलिंग वीरशैव मताचे संस्थापक कलियुगातील आचार्य श्री रेवणसिद्ध महायोगी यांच्याकडुन प्राप्त झाल्याचे सिद्ध होते.

आचार्य बलदेव उपाध्याय यांनी हिंदीत 'शंकरदिग्विजय' ग्रंथ लिहीला आहे. गुरूवंश काव्यानुसार श्री शंकराचार्यांचे चरित्र लिहितांना त्याचे वैशिष्टय त्यांनी पुढीलप्रमाणे दाखविले आहे.

'शारदा को हराया और उन्हे श्रृंगेरी में अपने साथ ले आये। शारदा की प्रतिष्ठा की और चंद्रमौलीश्वरलिंग, जिसे रेवणमहायोगीने दिया था, रत्नगर्भ विनायक तथा शारदा की पूजा का भार सुरेश्वर पर रखकर वे कांची पधारे।'[२५]

'गुरूवंशकाव्य' ग्रंथासंबंधी आचार्य बलदेव उपाध्याय म्हणतात –

'ग्रंथकार के श्रृंगेरीमठ के पंडित होने से तथा हस्तलिखित प्रति श्रृंगेरी से उपलब्ध होने के कारण यह अनुमान करना असंगत न होगा कि इस ग्रंथ में दिया गया चरित्र श्रृंगेरी परंपरा के अनुसार ही है। ग्रंथ की पुष्पिका में सच्चिदानन्दभारतीमुनीद्रनिर्यापिते' से इसकी पुष्टि भी होती है।[२६] ग्रंथकार श्रृंगेरीमठाचे पंडित होते. हस्तलिखित प्रत श्रृंगेरीतच उपलब्ध झाली. या ग्रंथात दिलेले चरित्र श्रृंगेरी परंपरेला अनुसरूनच आहे. ग्रंथाच्या पुष्पिकेत 'सच्चिदानन्दभारतीमुनीन्द्रनिर्मापिते' असे लिहीले आहे. त्यावरून या विधानास पुष्टी मिळते.

निट्टूर आचार्य विरचित वेदान्तसारवीरशैवचिन्तामणि या ग्रंथात –

---

[24] ३ ।३३ ।।

[25] शंकरदिग्विजय, परिशिष्ट क पृ.५८८

[26] शंकरदिग्विजय पृ.५८६

ISBN No: 978-81-94206-6-0

शंकराचार्यसन्नामयोगीन्द्राय महोज्ज्वलम्।
चन्द्रमौलीश्वरं लिंगं दत्तवानिति विश्रुतम्।।
श्रीरेणुकगणेशाख्यं रेवणासिद्धदेशिकम्।
वीरशैवमताचार्य वन्देऽहं तं जगद्गुरूम्।।

स्तोत्ररूपाने लिहिलेल्या या श्लोकाने रेणुकाचार्याचाच दुसरा अवतार जो रेवणसिद्ध या नावाने झाला होता, त्यांच्याकडुन आद्यशंकराचार्यांनी श्रीचंद्रमौलीश्वरलिंगाची प्राप्ती झाली होती. ही गोष्ट सिद्ध होते. श्री जगद्गुरू शंकराचार्य श्रृंगेरीपीठ व श्री जगद्गुरू रंभापूरी पीठ दोन्ही समीप आहेत व त्या दोहोमध्ये अत्यंत मधुर संबंध आहेत.

०२. श्री जगद्गुरू मरूळाराध्य

भगवान शिवाच्या आज्ञेवरून श्री जगद्गुरू मरूळाराध्य, वीरशैव धर्माच्या स्थापनेसाठी क्षिप्रा नदीच्या काठी विराजमान असलेल्या वटक्षेत्रातील सिद्धेश्वर लिंगापासून प्रत्येक युगात अवतार घेत आले आहेत. कृतयुगात व्दयक्षर शिवाचार्य, त्रेतायुगात व्दिवक्त्रशिवाचार्य, व्दापरयुगात दारूकशिवाचार्य आणि कलियुगात मरूळाराध्यशिवाचार्य अशाप्रकारे प्रत्येक युगांत त्यांची भिन्न नावे आहेत.

तव्दन्मरूळसिद्धस्य वटक्षेत्रे महत्तरे।
सिद्धेशलिंगाज्जननं स्थानमुज्ययिनीपुरे।।

स्वायंभुव आगमांच्या या वचनानुसार यांनी धर्मप्रचारार्थ उज्जयिनी मध्यप्रदेश येथे पीठाची स्थापना केली. ते उज्जयिनी पीठ या नावाने प्रसिद्ध आहे. अलीकडे ते पीठ मध्यप्रदेशातून कर्नाटकातील बल्लारी जिल्हयातील ‘उज्जयिनी’ नगरात स्थानान्तरित झाले आहे. या पीठाचे व्दापरयुगाचे आचार्य दारूकाचार्य होते. त्यांनी त्याकाळी सुप्रसिद्ध दधीचि महर्षींना शिवतत्त्वाचा उपदेश करून कृतार्थ केले होते. कलियुगातील श्री जगद्गुरू मरूळाराध्य हे नंदी गोत्राचे आद्यगुरू आहेत. यांची शाखा दारूकशाखा आहे. सिंहासन सद्धर्मसिंहासन या नावाने प्रसिद्ध आहे. श्री जगद्गुरू मरूळाराध्य यांनी आपल्या कालखंडात सर्वत्र संचार करून वीरशैव धर्माच्या स्थापनेबरोबरच आपली शिष्यसम्पत्ति वाढविली. त्यांच्या अवताराचे प्रयोजन समाप्त होताच पुन्हा ते

ISBN No: 978-81-94206-6-0

सिद्धेश्वरलिंगात विलीन झाले. त्यांच्यानंतर त्या पीठाची परंपरा अक्षुण्ण चालत आलेली आहे.

०३. श्री जगद्गुरू एकोरामाराध्य

श्री जगद्गुरू एकोरामाराध्य यांनी शिवाच्या आदेशानुसार वीरशैव मताच्या स्थापनेसाठी द्राक्षाराम क्षेत्रातील श्रीरामनाथलिंगातून अवतार घेतला. कृतयुगात त्र्यक्षरशिवाचार्य, त्रेतायुगात त्रिवक्त्रशिवाचार्य, द्वापरयुगात घण्टाकर्णशिवाचार्य आणि कलियुगात एकोरामाराध्य ही त्यांची नावे होत.

द्राक्षारामे रामनाथलिंगाद्युगचतुष्टये।

एकोरामस्य जननमावास्तु हिमालये।।

स्वायंभुव आगमाच्या या वचनानुसार यांनी धर्मप्रसारार्थ हिमालयात पीठाची स्थापना केली ते 'केदारपीठ' या नावाने प्रसिद्ध आहे. यालाच 'वैराग्यसिंहासन' असे संबोधिले जाते.

या पीठाचे कृतयुगातील आचार्य त्र्यक्षर शिवाचार्यांकडून तदानीन्तन सूर्यवंशाचे महाराज मान्धाता यांनी शिवसिद्धान्ताचा उपदेश प्राप्त केला होता. त्यांनी आपले आयुष्य अंतिम क्षणापर्यंत या पीठाच्या सेवेतच व्यतित केले. त्याचे प्रतीक म्हणून त्यांची एक शिलामूर्ती अद्याप त्या पीठात विराजमान आहे.

या पीठाचे द्वापरयुगातील आचार्य घण्टाकर्ण शिवाचार्य यांनी सर्व शिवक्षेत्रात संचार करीत शिवतत्त्वाचा प्रचार केला. शिवाशिवाय अन्य कोणत्याही देवतेचे नाव ऐकु येऊ नये म्हणुन त्यांनी आपल्या कानात कुण्डलाच्या ऐवजी लहान घंटी आभूषण म्हणुन धारण केली होती. त्यामुळे त्यांचे घंटाकर्ण शिवाचार्य पडले. हे काशीला येऊन गंगातीरावर बराच काळ राहीले होते. त्याच काळात त्यांनी व्यास महर्षींना शिवतत्त्वाचा उपदेश केला. काशी येथे व्यासेश्वर शिवमंदीरात हातावर शिवलिंग ठेवून पूजेत मग्न असलेली एक मूर्ती आहे. तिला आजही 'व्यासांचे गुरू' म्हणुन संबोधतात. ती मूर्ती घण्टाकर्ण शिवाचार्यांचीच आहे. त्या मंदीराजवळ तलाव होता, त्यास घण्टाकर्ण तलाव म्हणत असत, हल्ली तेथे तो तलाव नाही.

कलियुगाच्या प्रारंभी या पीठाचे जगद्गुरू एकोरामाराध्य हे होते. यांच्या काळात बाणसुराची कन्या उषा हिने येथे राहुन शास्त्रांचे अध्ययन केले होते. गुरूकृपेने ती

ISBN No: 978-81-94206-6-0

विदुषी होऊन उषादेवी या नावाने प्रसिद्‌ध झाली होती. श्रीमती उषादेवी व तिचा पती अनिरूध्द यांनी अनेक वर्षे केदारपीठात राहुन गुरूसेवेप्रीत्यर्थ भव्य मठाची स्थापना केली. ‘उषामठ’ म्हणुन तो मठ प्रसिद्‌ध आहे. आज हा मठ ‘ऊखीमठ’ म्हणुन संबोधिला जातो.

श्री एकोरामाराध्यांच्या तपप्रभावाने अनेक राजे महाराजे त्यांचे शिष्य झाले. त्यांनी भूमिदान देऊन आपल्या जीविताचे सार्थक केले. राजा जनमेजय यांनी आपल्या जीविताचे सार्थक केले. राजा जनमेजय यांनी भूदान दिलेल्या उल्लेखाचा ताम्रपट अद्याप ऊखीमठात आहे. तो पुढीलप्रमाणे आहे —

।। श्री केदारेश्वराय नम:।।

स्वस्ति श्रीजयाभ्यूदययुधिष्ठिरशके प्लवंगांख्ये एकोननवतिमन्वन्तरे सहसि मासि अमावास्यायां सोमवासरे श्रीमन्महाराजाधिराजपरमेश्वरवैयाघ्रापद गोत्रज श्रीजनमेजय—भूपइन्द्रप्रस्थनगरीसिंहासनस्था: सकलवर्णाश्रमधर्मपरिपालका उत्तरहिमालये श्रीकेदारक्षेत्रे तत्रत्यमुनिरूषामठस्य श्रीगोस्वामिआनन्दलिंगजंगमश्रीमच्छिष्यज्ञानलिंगजंगमव्दारा आराधितश्रीकेदारनाथस्य पूजार्थं चतु:सीमापरिमितक्रम:। पूर्वभागे दक्षिणवाहिनी मन्दाकिनी, पश्चिमदक्षिणभागे क्षीरगंगा, उत्तर पश्चिमे मधुगंगा पूर्वोत्तरभागे स्वर्गव्दारनदी दक्षिणे सरस्वतीमन्दाकिन्यो: संगम:। एतन्मध्ये श्रीकेदारक्षेत्रम्। भवच्छिष्यपरम्परया चन्द्रार्कपर्यंत निधिनिक्षेपजलपाषाणागामिसिद्‌धसाध्यतेज: स्वाम्यसहितं स्वबुध्यानुकूल्येनास्मन्मातृपितृणां शिवलोकप्राप्तथ श्रीकेदारेश्वरसन्निधावुपरागसमये सहिरण्यमन्दाकिनीजलधारापूर्वक क्षेत्रमिदं हस्ते दत्तवानस्मि। एतद्‌धर्मसाधनस्य साक्षिण: —

आदित्यचन्द्रावनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।
अहश्च रात्रिश्च उभेच सन्ध्ये धर्मश्च जानन्ति नरस्य वृत्तम्।।
दानपालनयोर्मध्ये दानाच्छं योऽनुपालनम्।
दानात् स्वर्गमवाप्नोति पालनाद् व्दिगुणं फलम्।।
स्वदत्ताद् व्दिगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनम्।
परदत्तापहारेण स्वदत्तं निष्फलं भवेत्।।
स्वदत्ता पुत्रिका ज्ञेया पितृदत्ता सहोदरा।
अन्यदत्ता तु जननी दत्तभूमिं परित्यजेत्।।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अन्यैस्तु छदितं भुंक्ते स्वार्थश्च छर्दितं न तु।

ततः कष्टस्ततो नीचः स्वयं दत्तापहारकः।।

स्वदत्ता परदत्तां वा ब्रह्मवृत्ति हरेच्च यः।

षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते क्रिमिः।।इति।।

याचे तात्पर्य असे —

हिमवत् केदारमध्ये महाराजा जनमेजय यांच्या कारकिर्दीत स्वामी आनंदलिंग जंगम येथील मठाचे जगद्गुरू होते. त्यांच्या नावाने जनमेजयांनी मंदाकिनी, क्षीरगंगा, सरस्वती आदि नद्यांच्या संगमाच्या क्षेत्रांत जेवढी भूमी आहे, त्याला केदारक्षेत्र म्हणतात. त्याचे दान या उद्देशाने केले की ऊखीमठाचे आचार्य गोस्वामी आनंदलिंग जंगम यांचे शिष्य श्री केदारक्षेत्रनिवासी श्री ज्ञानलिंग जंगम यांनी याच्या उत्पन्नातुन भगवान केदारेश्वराची पूजा करावी. त्यांनी सूर्यग्रहणसमयी केदारेश्वरास साक्षी ठेवून आपल्या माता–पित्याच्या शिवलोकप्राप्तीसाठी त्यांना हे क्षेत्र पूर्ण अधिकारासहित दान दिले आहे. हे दान महाराजा जनमेजय यांनी मार्गशीर्ष अमावस्येस सोमवारी युधिष्ठिर राजाच्या राज्यारोहणास ८९ वर्षे झाल्यानंतर प्लवंगनाम संवत्सरात दिले.

या दानपत्राच्या आधारावर श्री केदारेश्वरांचे मंदीर आणि ऊखीमठ पांच हजार वर्षाहुन अधिक पुरातन आहे. हे सिद्ध होते. टेहरी नरेश या पीठाचे शिष्य आहेत. या पीठाच्या जगद्गुरूंना ‘रावल’ या उपाधीने संबोधिले आहे. टेहरी नरेश यांच्या तिलकोत्सव समारंभात ही ‘रावल’ उपाधि बहाल करतात.

या केदारपीठाची गुरूपंरपरा अविच्छिन्न गतीने अनादी कालापासून चालत आलेली आहे. गढवालच्या इतिहासावरून पाहता, तीनशे चोविस जगद्गुरूंची नावे, समय याची माहिती मिळते. या पीठाचे ३२० वे रावल श्री श्री श्री १००८ जगद्गुरू नीलकंठलिंग शिवाचार्यांनी ऊखीमठ आणि गुप्तकाशीच्या मध्यभागी ‘उत्तराखंड विद्यापीठ’ नावाच्या शिक्षण संस्थेची स्थापना केली आहे. त्या संस्थेत संस्कृत, हिंदी, आयुर्वेद इत्यादीचे शिक्षण दिले जाते. त्याच्या स्मरणार्थ त्या विद्यापीठात रावल श्री १००८ जगद्गुरू नीलकंठशिवाचार्यांनी अमृतशिलेची प्रतिमा प्रतिष्ठापित करण्याात आली आहे.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

नेपाळमध्ये भक्तपूर —भातवात येथे या मठाचा शाखामठ आहे. तेथेही तो 'जंगमवाडी मठ' या नावाने प्रसिद्ध आहे. त्या मठासाठीही विक्रम संवत् ६९२ ज्ये. शु. ०८ या दिवशी नेपाळचे महाराज विश्वमल्ल यांनी श्री मल्लिकार्जुन यतींना भूमिदान केले होते. त्या दानपत्राचा शिलालेख अद्याप त्या मठात उपलब्ध आहे. हल्ली त्या मठात गृहस्थ परंपरेचे जंगम वास्तव्य करतात.

अशाप्रकारे हे पीठ उत्तराखंडात आध्यात्मिक, सामाजिक आणि शैक्षणिक क्षेत्रात मौलिक कार्य करीत आहे. या पीठाच्या अधिक माहितीसाठी गढवालचा इतिहास व श्री रामदास गौड यांनी लिहीलेले 'हिंदुत्व' या पुस्तकांचे अवश्य अवलोकन करावे.

श्री जगद्गुरू पंडिताराध्य

श्री जगद्गुरू पंडिताराध्य यांनी भगवान शिवाच्या आज्ञेनुसार वीरशैव धर्म स्थापन करण्यासाठी श्रीशैल आंध्रप्रदेश क्षेत्रात विराजमान असलेल्या श्री मल्लिकार्जुन ज्योतिर्लिंगातून चारही युगात भिन्न भिन्न नावांनी अवतार घेतला. कृतयुगात चतुरअक्षर शिवाचार्य, त्रेतायुगात चतुर्वक्त्र शिवाचार्य, व्दापरयुगात धेनुकर्ण शिवाचार्य आणि कलियुगात पण्डिताराध्य शिवाचार्य या नावांनी ओळखले जातात.

सुधाकुण्डाख्यसुक्षेत्रे मल्लिकार्जुनलिंगत:।

जनन पण्डितार्यस्य निवास: श्रीगिरौ शिवे।।

स्वायंभुव आगमाच्या या वचनानुसार यांनी वीरशैव धर्माचा तत्त्वप्रसार करण्यासाठी श्रीशैल येथेच पीठाची स्थापना केली ते श्रीशैलपीठ अथवा सूर्यसिंहासन या नावाने प्रसिद्ध आहे.

महर्षी सानन्द ज्यांनी पंचाक्षर मंत्रोच्चारण करून नरकातील समस्त प्राण्यांचा उद्धार केला होता. त्यांनी या पीठाचे व्दापारयुगातील आचार्य श्री धेनुकर्ण शिवाचार्य यांच्याकडून शिवतत्वाचा बोध घेऊन आपले जीवन कृतार्थ केले होते.

कलियुगातील आचार्य श्री पण्डिताराध्य धेनुकर्ण शाखा आणि वृषभगोत्राचे आद्यगुरू मानले जातात. या पीठाची गुरूपंरपरा अव्याहत चालत आलेली आहे.

श्री जगद्गुरू विश्वाराध्य

वीरशैव धर्माच्या स्थापनेसाठी श्री जगद्गुरू विश्वाराध्य काशीक्षेत्रातील विश्वनाथ ज्योतिर्लिंगातून प्रत्येक युगात अवतार घेत आले आहेत. कृतयुगात पंचाक्षर शिवाचार्य,

ISBN No: 978-81-94206-6-0

त्रेतायुगात पंचवक्त्र शिवाचार्य, व्दापरयुगात विश्वकर्ण शिवाचार्य व कलियुगात विश्वाराध्य शिवाचार्य या नावांनी ते प्रसिद्ध झाले.

काश्यां विश्वेश्वरलिंगे विश्वाराध्यस्य संभवः।

स्थानं श्री काशिकाक्षे श्रृणु पार्वति सादरम्।।

स्वायंभुव आगमाच्या या वचनानुसार वीरशैव तत्त्वप्रचारार्थ यांनी काशीत मठाची स्थापना केली. काशीपीठ अथवा ज्ञानसिंहासन म्हणुन ते संबोधिले जाते. हल्ली ते जंगमवाडी मठ या नावाने प्रसिद्ध आहे.

काशीमध्ये अत्यन्त पवित्र व 'आनन्दकानन' या नावाने प्रसिद्ध असलेल्या क्षेत्रात हा मठ विराजमान आहे. काशीखंडात या क्षेत्राचा महिमा वर्णन केला आहे. प्राचीन काळी या क्षेत्रात अनेक महर्षींनी तपश्चर्या करून आपापल्या नावांनी शिवलिंगांची स्थापना केली आहे. ती अद्याप विद्यमान आहेत. त्यांना अवलोकन करून आजकाल भाविक लोकसुद्धा आपल्या पूर्वजांच्या नावाने शिवलिंगाची स्थापना करीत असतात, हे स्थान हल्ली पाहणाऱ्यांना संपूर्ण लिंगमय प्रतीत होते.

सुप्रसिद्ध दुर्वासाऋषींना या पीठाचे जगद्गुरू विश्वकर्ण शिवाचार्यांनी शिवाव्दैत सिद्धांताचा उपदेश केला होता. या पीठाचे जगद्गुरू स्कन्दगोत्र व विश्वकर्ण शाखेचे आद्यगुरू मानेल जातात.

काशीचा हा जंगमवाडी मठसुद्धा अतिप्राचीन आणि ऐतिहासिक आहे. या मठाचे 'मल्लिकार्जुन जंगम' या नावाच्या जगद्गुरूंच्या कालात त्यावेळचे काशीचे शासक श्री जयनन्द देव यांनी विक्रम संवत् ६३१ मध्ये प्रबोधिनी एकादशीस भूमिदान केले होते. चौदाशे वषापूर्वीचे ते प्राचीन दानपत्र आजही मठात सुरक्षित आहे. मठाला दिल्या गेलेल्या जंगमपूरच्या त्या भूमीवर पंडित मदनमोहन मालवीय यांनी काशी हिन्दु विश्वविद्यालयाची स्थापना केली आहे. जयनन्द देवाच्या त्या दानपत्राची एक अनुदित प्रतिलिपि ताम्रपटावर कोरलेली आहे ती महाराजा प्रभुनारायण सिंह यांनी कोरविली आहे. तीसुद्धा मठात सुरक्षित ठेवण्यात आलेली आहे.

काशीचे जयनन्द देव यांनी दिलेल्या दानशासनावर घेण्यात येणाऱ्या आक्षेपावर 'व्योमकेश' यांनी 'नवनीत' पत्रिकेत लेख प्रकाशित करून प्रकाश टाकला आहे. त्यात त्यांनी 'काशीतील जंगमवाडी मठात सुरक्षित चौदाशे वर्षापूर्वीचा शासनादेश' असा

ISBN No: 978-81-94206-6-0

उल्लेख करून प्रमाणबद्‌ध नितीने आक्षेपांचे निराकरण केले आहे. विक्रम संवत् ६३१ मधील काशीचा राजा जयानन्द देव यांच्यासंबंधी माहिती काही इतिहास—ग्रंथात मिळत नाही. कारण पाचव्या शतकात कन्नोजच्या राजाने काशीवर अधिकार प्राप्त केला होता. या आक्षेपाचे उत्तर 'श्री व्योमकेश' यांनी पूढीलप्रमाणे दिले आहे —

'यह बात सही है कि पांचवी शती में कन्नौज के राजा ने काशी पर आधिपत्य स्थापित कर लिया था। किन्तु काशी के राजा कन्नौज राज्य के अन्तर्गत स्वायत्त—शासनाधिकारसंपन्न बने रहे।'

प्राचीन इतिहास—ग्रंथों में यथा गदाधर भट्टकृत 'विजय व्रजविलास' मे जयनन्द देव को काशी का राजा बताया गया है। 'जयनन्द देव को काशी का राजा बताया गया है। 'जयनन्द देव देवता के समान था। काशी के लोक उसको देवता तुल्य मानते थे। यह राजा अनन्त देव का पुत्र था। जयनन्द देव का पुत्र गोविंद देव हुआ, जो अत्यंत वीर और धीर था।' अत: संवत् ६३१ कि में जयनन्द देव का काशी का राजा होना निश्चित है।[२७] ही गोष्ट खरी आहे की पाचव्या शतकात कन्नौजच्या राजाने काशीवर आधिपत्य स्थापित केले होते. तथापि काशीनरेश कन्नौज राज्याच्या अंतर्गत स्वायत्त शासनाधिकारयुक्त होते.

प्राचीन ऐतिहासिक ग्रंथातील गदाधर भट्टकृत 'विजय व्रजविलास' या ग्रंथात जयनन्द देव यांना काशीचा राजा असल्याचे ग्रंथित केले आहे. 'जयनन्द देव देवतासमान होते. काशीचे लोक त्यांना देवसमान मानीत असत, हा राजा अनन्त देवाचा पुत्र होता जयनन्द देवचा पुत्र गोविंद देव हा अत्यंत वीर व धीर होता.'[२८] अत: वि. संवत् ६३१ मध्ये जयनन्द देव याचे काशीतील अस्तित्व निश्चित आहे.' या विषयाचा विस्तार त्या लेखातच पहावयास मिळेल.

या मठात हुमायु, अकबर, जहागीर, औरंगजेब आणि मुहम्मदशाह यांनी मठास वेळोवेळो दिलेली दानपत्रे आजही मठात मौलीक रूपात जीर्ण—शीर्ण अवस्थेत ठेवण्यात आलेली आहेत. जिल्हा कोर्टापासून अलाहाबाद हायकोर्टापर्यंत या सर्व दानपत्रांची छाननी करण्यात आली आहे.

---

[27] नवनीत वर्ष:३३, अंक ५, मई १९८४, पृ.१०६—१०७.

[28] विजय व्रजविलास, व्दितीय अध्याय छंद संख्या ५—६.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

सर यदुनाथ सरकार यांच्यासारख्या ‘मोगलकाल विशेषज्ञ’ इतिहासकांनीही यांची सत्यता मान्य केली आहे. बनारस गॅझेटिअरमध्ये पृष्ठ १२३ वर या फर्मानाचा स्पष्ट उल्लेख आहे. या फर्मानात या मठास दिलेल्या भूमीदानाचा स्पष्ट उल्लेख आहे.

हुमायु बादशहाने मिर्जापूर जिल्हयातील चुनार नावाच्या स्थानांत जंगमवाडी मठाच्या जंगमाच्या सहाय्यार्थ तीनशे बिघे जमीन दान दिली होती. त्याच्यानंतरच्या सर्व बादशहांनी या फर्मानाचा स्वीकार करून अन्य फर्मान दिले. ते आजपर्यंत मठात आहेत. मोगल बादशहांची दानपत्रे १५३० ते १७८४ इ. पर्यंतचे आहेत. हुमायुनंतर अकबर बादशहाने ४८० बिघे जमीन दान दिली होती. अकबराची तीन फर्माने मठात आहेत. जहांगीरच्या कारकीर्दीतील दोन फर्माने आहेत. त्यात अकबराने दिलेल्या दानाची तपासणी व त्याचे समर्थन आहे. शाहजहान बादशहाची १६ फर्माने आहेत.

मोगलामधील सर्वात क्रुर व तथाकथित हिंदूद्रोही औरंगजेबाच्या संबंधी पुढील कथा प्रचलित आहे. औरंगजेब काशीत झाल्यानंतर त्याने मंदीराचा विध्वंस करण्याची मोहीमच उघडली मंदीरे उध्वस्त करीत तो जंगमवाडी मठास आला. मठात प्रवेश करताच त्याला भास झाला की भीमकाय काळी देवछाया त्याच्याकडे आपल्या इंगळासारख्या लाल नेत्रांनी त्याच्याकडे क्रोधाने पाहात आहे. त्याला गिळंकृत करील की काय अशी त्याला भीति वाटली साम्राज्य आणि सैन्यबलाने सुसज्ज असलेला बादशहाचा थरकाप झाला. तो गलितगात्र होऊन तात्काळ मठाच्या बाहेर आला मठ उध्वस्त करण्याचा विचार त्याला सोडुन द्यावा लागला. उलट औरंगजेबाने मठाला भूमि दान दिली. हस्ताक्षरयुक्त अस्सल दानपत्र मठात अद्याप सुरक्षित असून त्यात हे वर्णन केलेले आहे.

काशी जंगमवाडी मठाची गुरूपरंपरासुद्धा अक्षुण्ण गतीने चालत आलेली आहे. उपर्युक्त पाचही पिठाचे आचार्य ‘पंचाचार्य’ संबोधिले जातात. कलियुगाच्या प्रारंभी अवतीर्ण झालेले रेवणाराध्य, मरूळाराध्य, एकोरामाराध्य, पंडिताराध्य आणि विश्वाराध्य नामक पाच आचार्याकडून वीरशैव धर्माची स्थापना झाली आहे. या प्राचीन आचार्यांनी स्थापना केलेल्या मठांत वीरमाहेश्वर –जंगम वंशोत्पन्न ब्रह्मचारी बटुनाच पट्टाभिषेक केला जातो. हेच वीरशैव धर्माचे पाच जगद्गुरू होत. यांच्याशिवाय या धर्माचे जे गुरू आहेत, ते सर्व याच पंचाचार्यांच्या शाखा मठांचे अधिकारी व अनुयायी शिष्य आहेत.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

अशाप्रकारे वीरशैवांची व्याप्ती मठ, मंदीर, सिद्धान्त यांच्या माध्यमातुन संपूर्ण भारतभर विस्तारलेली दिसते.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

स्मृतींचा परिचय

प्रणव दर्शनानंद चौसाळकर
नांदेड.
९४०४७८७७०४
pranavc452@gmail.com

स्मृती

"पूर्वानुभूतं यज्ञानमथ तत्स्मरणं स्मृतिः"।[i]

पूर्वी अनुभवलेल्या ज्ञानाचे स्मरण म्हणजे स्मृती. असे स्मृतीचे लक्षण भविष्यपुराणात आलेले आढळते तर उमेशचंद्र पांडेय यांच्या मताप्रमाणे कुमारिल भट्ट "पूर्वविज्ञानविषयज्ञानं स्मृतिरिहोच्यते"[ii] असे स्मृतीचे लक्षण करतात. वस्तुतः 'श्रुती' आणि 'स्मृती' या दोन्ही शब्दांचा अर्थ खूप व्यापक आहे. 'श्रुती' हा ज्या प्रमाणे वेद, ब्राम्हण, आरण्यक, उपनिषदे यांचा पर्यायवाची शब्द आहे तसा 'स्मृती' हा वेदांगे, धर्मशास्त्र, इतिहास, पुराणे इ. ग्रंथांचा पर्यायवाची शब्द आहे असे दिसून येते. 'श्रुती' या शब्दाबरोबर जेव्हा जेव्हा 'स्मृती' हा शब्द उच्चारतात तेव्हा तेव्हा तो व्यापक अर्थाने उच्चारला जातो.

"श्रुतिस्तु वेदोविज्ञेयो धर्मशास्त्रन्तु वै स्मृतिः" I[iii] मनुने स्मृतींना धर्मशास्त्र असे संबोधले आहे. म्हणजे लोकांना समजण्यासाठी, किंवा जनसामान्यांपर्यंत स्मृतींचे बीज रुजवण्यासाठी स्मृतींचे स्वरूप संकुचित केले असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. सध्याच्या काळात आपण स्मृतींना धर्मशास्त्राच्या स्वरूपात पाहतो. वस्तुतः पहायला गेले तर, स्मृतींनी वेदाचा अर्थ सांगितलेला आढळून येत नाही. तरीही स्मृतींनी जो सांगितला तो म्हणजे धर्म, असे आपली परंपरा आपल्याला सांगते. याचे कारण असे की, वेदांच्या नंतर वेदांवर आधारित जे काही 'धर्मसूत्र' रचिले गेले, ते धर्मसूत्र हेच स्मृतींच्या रचनेचे मूळ मानले गेले आहेत.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

धर्मसूत्रे, गृह्यसूत्रे आणि श्रौतसूत्रे अशा तीन प्रकारची सूत्रे आहेत. आणि या सूत्रांच्या समुच्चयाने मिळून कल्पसूत्रे तयार होतात. त्यांनाच 'कल्प' असेही म्हणतात. कल्पसूत्र वेदाशी संलग्न आहेत. त्या कल्पसूत्रांमधील एक असणारे 'धर्मसूत्र' हे मानवाने कसे वागावे याचे नियम सांगतात. या धर्मसूत्रांमध्ये गौतम, बौधायन, आपस्तम्ब, हिरण्यकेशी, वसिष्ठ, विष्णु, हारित, शंखलिखित इ. अनेक धर्मसूत्रांचा समावेश होतो.

एवढे धर्मसूत्र असताना स्मृतींची रचना का व कशासाठी? याचे उत्तर असे आहे की, या धर्मसूत्रांची भाषा ही अतिशय प्राचीन आहे. त्यामुळे ती समजण्यास क्लिष्ट आहे. तसेच धर्मसूत्रात विषयांची सुसंबद्ध अशी संरचना आढळत नाही म्हणून स्मृतिग्रंथांची रचना केली गेली असावी. धर्मसूत्रांच्या मानाने स्मृतिग्रंथांमधील भाषा समजण्यास अतिशय सोपी आहे, तसेच स्मृतींमध्ये विषयनिहाय विभागांची संरचना केलेली आढळून येते. या स्मृतींमध्ये भारतीयपरंपरेनुसार चालत आलेल्या अनेक नियमांचे संकलन व्यवस्थितपणे करून ठेवलेले आहे असे दिसून येते.

स्मृतींचे विषय

स्मृतींचे विषय हे आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त अशा तीन प्रकारात विभागलेले दिसून येतात.

आचार – यात चातुर्वर्ण्यांची कर्तव्ये, चार आश्रमांची कर्तव्ये, षोडश संस्कार, कर्मकाण्ड इत्यादि विषयांचे वर्णन आलेले आढळते. तसेच मनुष्याच्या, समाजाच्या उन्नतीसाठी उपयुक्त असणारे आचार यांविषयी चर्चा या प्रकारात आढळते. साधारणपणे माणसाने काय करावे व काय करू नये हे सविस्तरपणे सांगितले आहे. माणसाच्या जन्मापासून ते मृत्यूपर्यंत, सकाळी उठल्यापासून ते रात्री झोपेपर्यंत माणसाने काय काय नियम पाळावेत याचे विस्तृतपणे विवेचन केलेले आहे. देशकालभेदाने बदलणारे कर्तव्य, सांस्कृतिक जीवन, संस्कार, नीति या गोष्टी या प्रकारात आढळून येतात.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

व्यवहार – यात प्रामुख्याने खटले, न्यायालय, साक्षीदार, त्यांच्या साक्षी, गुन्हे व त्यांचे प्रकार–उपप्रकार, देण्यात येणारा दण्ड, वाद–विवाद, खरे–खोटे, भांडण–तंटे तसेच आपण ज्याला व्यवहार म्हणतो अशा विषयांचा म्हणजेच धन, जमीन, प्राणी, वस्तू यांसारखी चल–अचल संपत्ती, स्थावर–जंगम मालमत्ता, इत्यादि विषय, तसेच ऋण देणे–घेणे, उधार देणे–घेणे, वस्तू विकणे–विकत घेणे, इत्यादि विषयांचा उहापोह आलेला आपण पाहू शकतो.

प्रायश्चित्त – यात विविध पापांबद्दल असणाऱ्या परिणामांचा, प्रायश्चित्तांचा विचार केला गेलेला दिसून येतो. विविध व्रते, अशौच, श्राद्धादि विषय यांचा विचार यात केलेला दिसून येतो.

वर्णधर्म, आश्रमधर्म, राजधर्म, व्यवहारक्रम हे प्रत्येक स्मृतीचे आधार आहेत. परंतु एखाद्या स्मृतीमध्ये एखादा विषय महत्वपूर्ण मानून त्यावर भाष्य केलेले आहे तर दुसऱ्या स्मृतीमध्ये दुसऱ्या विषयावर. त्यामुळे प्रत्येक स्मृतीचे एक वेगळे महत्व आहे.

स्मृतींचे प्रकार

"भविष्यपुराणात स्मृतींचे, त्यांच्या स्वरूपाप्रमाणे ५ प्रकार सांगितलेले आढळतात. ते असे, १) दृष्टार्था २) अदृष्टार्था ३) दृष्टादृष्टार्थरूपा ४) न्यायमूला ५) अनुवादस्मृती." [iv] प्रत्येक स्मृती ही या पाच प्रकारांमध्येच अंतर्भूत होते. यांपैकी –

१ दृष्टार्था – षाड्गुण्य, सामदामादि, शत्रू, अध्यक्ष यांच्याविषयी ज्या स्मृतीत सांगितलेले असते ती दृष्टार्था. म्हणजे साधारणपणे या स्मृतीत राजधर्म, व्यवहार, न्यायदान, परराष्ट्रधोरण, इत्यादिक विषय आलेले असतात.

२ अदृष्टार्था – संध्यादिक नित्यकर्म करावेत, मांसभक्षण करू नये इत्यादि गोष्टी ज्यात सांगितलेल्या असतात. म्हणजेच चतुर्वर्णांचे साधारण धर्म,

ISBN No: 978-81-94206-6-0

कर्तव्य-अकर्तव्य, भक्ष्य-अभक्ष्य, प्रायश्चित्त इत्यादिक विषय या स्मृतीत आलेले असतात.

३ दृष्टादृष्टार्थरूपा – ब्रह्मचाऱ्याने पलाशदण्ड धारण करावा इत्यादि गोष्टी ज्यात सांगितलेल्या असतात. म्हणजे साधारणपणे निमित्तधर्म, एखाद्या ठराविक वर्णाने, ठराविक कार्यात करावयाची कर्मे, पाळावयाचे नियम, इत्यादिक विषय या स्मृतीत आलेले असतात.

४ न्यायमूला – जप, होम इत्यादि गोष्टीत विरोध असताना ज्यात विकल्प उपलब्ध असतात. कधी कधी धर्मशास्त्रात एकंच गोष्ट करावी आणि करू नये असे परस्परविरोधी विधाने देश,काल,परिस्थितीनुसार आलेले आढळतात. अशा वेळेस ज्या स्मृतीत विकल्प उपलब्ध असतील ती न्यायमूला स्मृती.

५ अनुवाद – यालाच अनूक्तवादिनी असेही म्हणतात. वेदात ब्रम्हचर्यात् प्रव्रजेत् असे सांगितले असताना, त्या ठिकाणी गृहात् प्रव्रजेत् किंवा वनात् प्रव्रजेत् हे मात्र सांगितलेले नसताना, ज्या स्मृतीत मात्र ब्राह्मणः प्रव्रजेत् गृहात् असे सांगते ती अनुवादस्मृती. म्हणजेच वेदात कधी कधी केवळ, एखादी गोष्ट करावी असेच सांगितलेले असते. असे असताना ती कधी, कुठे, कशी करावी याविषयी ज्यात सविस्तर मार्गदर्शन असते तिला अनूक्तवादिनी असे म्हणतात.

स्मृतींचा रचनाकाल

संस्कृत साहित्यात वेद हे सर्वात प्राचीन साहित्य मानले गेले आहे. त्यानंतर धर्मसूत्राचा क्रमांक लागतो व त्यानंतर स्मृतिग्रंथांचा. वेदांचा रचनाकाळ या विषयावर अनेक मतभेद आहेत. वेद पौरुषेय की अपौरुषेय या विषयावर सुद्धा अनेक मतभेद आहेत. त्यामुळे काही लोक वेदांचा रचनाकाळ निश्चित करतात. तर काही लोक वेदांना अनादि-अनंत मानतात. स्मृतींचे मात्र तसे नाही. स्मृती या पौरुषेय आहेत याबद्दल काही वाद किंवा मतभेद नाहीत. परंतु संस्कृत साहित्याच्या दुर्दैवामुळे इतर अनेक संस्कृत साहित्यासारखेच

ISBN No: 978-81-94206-6-0

स्मृतिग्रंथांच्या रचनाकालाविषयी निश्चित माहिती सांगता येत नाही. अनुमानावरूनच स्मृतिग्रंथांचा सुद्धा काळ ठरवावा लागतो.

आजपर्यंत अनेक विद्वानांनी स्मृतींचा काळ निश्चित करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे असे दिसून येते. त्यांच्या अभ्यासानुसार त्यांनी काही निष्कर्ष जगासमोर मांडलेले आढळतात. विद्वानांच्या मतानुसार '६०० ई. पू. पासून आत्ता आत्ता १८व्या शतकापर्यंत स्मृतिग्रंथांची किंवा त्यावर आधारित ग्रंथांची निर्मिती होत राहिली. इतिहासकारांनी या स्मृतींच्या निर्मितीच्या काळाचे तीन खंड पाडले आहेत. पहिला खंड आहे – ६०० ते १०० ई.पू., तर दुसरा खंड आहे – १०० ते ८०० ई. व तिसरा खंड आहे – ९०० ते १८०० ई. इतिहासकारांच्या मतानुसार पहिला खंड हा स्मृतींचे मूळ ग्रंथ असलेल्या धर्मसूत्रांच्या निर्मितीचा काळ आहे. तर दुसऱ्या खंडात धर्मसूत्रांवरील व्याख्यास्वरूप काही महत्वाच्या स्मृतींची व तिसऱ्या खंडात इतर काही स्मृतिग्रंथांची व स्मृतिग्रंथांच्या संबंधित ग्रंथांची रचना झाली.'[v]

वस्तुतः स्मृतींच्या रचना व्हायला ई.पू. काळीच सुरुवात झाली असावी असे विद्वानांच्या मतांचा अभ्यास केल्यावर आपण म्हणू शकतो.

प्रो. जयकृष्णमिश्र लिखित 'धर्मशास्त्रस्यइतिहासः' या पुस्तकात जयकृष्णमिश्रांनी धर्मशास्त्रकारांची नावे, आनुमानित काळ, त्यांच्या कृती, टीका आणि टीकाकार अशी विस्तृत माहिती दिलेली आढळते.

स्मृतिसंख्या

वेगवेगळ्या विद्वानांनी स्मृतिकारांची संख्या अनेकविधा सांगितलेली आढळून येते. परंतु नेमकी संख्या किती हे अजूनपर्यंत कोणीही निश्चितपणे सांगू शकलेले नाही. व्यवहारमालाकार सुद्धा हेच सांगतात की, "एतदवधि धर्मशास्त्रकाराणां संख्यानियमश्च नावधारित एव वर्तते"[vi]। म्हणजे आत्तापर्यंत धर्मशास्त्रकारांच्या संख्येविषयी कोणताही नियम ठरवला गेलेला नाही. वरील सर्व विद्वानांच्या मतांचा अभ्यास केला असता, कुठेही मतैक्य आढळत

ISBN No: 978-81-94206-6-0

नसल्यामुळे, स्मृतींची नेमकी संख्या किती याविषयी नक्की काहीच सांगता येत नाही. त्यामुळे स्मृतींची नेमकी संख्या किती हे सांगणे शक्यच नाही. या विषयी 'स्मृतिचन्द्रिका' कार स्वतःच शंका उपस्थित करून स्वतःच उत्तर देतात. ते म्हणतात की, 'एखाद्या ऋषींनी एखादी संख्या सांगितली तर स्मृतींची संख्या फक्त तेवढीच आहे का?' म्हणजे उदा. पैठीनसी ऋषींनी स्मृतींच्या कर्त्यांच्या नावाचा उल्लेख करून त्यांची संख्या ३६ असे सांगितले. तर स्मृतिकारांची संख्या केवळ ३६ आहे का? यावर उत्तर सुद्धा तेच देतात. ते म्हणतात, 'मैवम्' असे नाही. असे असले असते तर 'वत्स, मरीचि, देवल, पारस्कर, पुलस्त्य, लिखित,' इ. इतर अनेक ऋषी स्मृतिग्रंथांचे कर्ते म्हणून ग्राहय धरलेच गेले नसते. ते तर स्मृतिग्रंथांचे कर्ते आहेत. कारण त्यांच्या स्मृतींना पण वेदमूलकत्व आहेच आणि "तत्र वेदमूलाः स्मृतयः" असे स्मृतिकार शंखांचे मत आहे. तसेच "वेदमूलत्वादेव धर्मप्रमाणाः स्मृतिग्रंथाः" असे सांगितलेले आहे. म्हणजे स्मृतिकारांची संख्या फक्त ३६ नाही, तर ३६ हा आकडा फक्त मोजमापासाठी वापरलेले एक साधन आहे, असे मानावे लागते.[vii] याचाच अर्थ असा होतो की, स्मृतींची निश्चित अशी संख्या सांगता येत नाही. विविध मान्यवरांनी ज्या संख्या सांगितलेल्या आढळतात त्या केवळ मोजमापासाठी वापरलेले एक साधन आहे. ती संख्या म्हणजे स्मृतिकारांची शेवटची प्रामाणिक यादी असू शकत नाही.

संदर्भ

[i] श्लो.६, अ.१८१, भ.पु.

[ii] पा.४, भूमिका, गौ.ध.सू.

[iii] श्लो.१०, अ.२, मनु.

[iv] पा.क्र. १९, वीरमित्रोदय परि.प्रका.

[v] स्मृतियों का रचनाकाल, धर्मशास्त्र, अ.१३, संस्कृत साहित्य का इतिहास.

[vi] व्यवहारमाल, निवेदना

[vii] स्मृतिचन्द्रिका, संस्कारकाण्ड, प्रमाणसाधनम्

ISBN No: 978-81-94206-6-0

संस्कृत भाषेचे ऐकया साठी योगदान

प्रतीक्षा पांचाळ
एम.ए.व्दितीय, नेसुबो महाविद्यालय, नांदेड

संस्कृत हि आर्याची भाषा मात्र व्याकरणाने नियमबध्द असणारी हि भाषा नंतरच तयार झाली पाहिजे आधूनिक काळात असे ऐक्याचे जे कार्य इंग्रजीने केले होते आज संस्कृत म म्रतवत झाली असली तरी तिने भारतीय संस्कृतीला व भावनीक ऐक्याला जिवंत ठेवते. संस्कृत हि आर्याची भाषा आर्य संस्कृतीच्या प्रसाराचे ते एक प्रमुख साधन होते संस्कृत भाषा कशी तयार झाली ते सांगताना पाच्चात्यांच्या नादी लागलेली काहि जण म्हणतात. पहिल्यांदा मानवाला आपल्या तोंडातून ध्वनी येतात, हे कळले. त्या ध्वनीच्या खूणा, खूणाची चिन्हे आणि त्या चिन्हाचीच अक्षरे झाली. त्यातून बाराखाडी वस्तूची नावे अशा तर्हने सर्व भाषा अगदी संस्कृत भाषा हि निर्माण झाली. अर्थात हे सर्व खोटे आहे इश्वराच्या संकल्पाने हि सृष्टी निर्माण झाली. मानवाच्या निर्मितीनंतर मानवाला आवश्यक ते सर्वकाही त्या ईश्वरानेच दिले. एवढेच नह्वे,तर मानवाला काळा प्रमाणे पूढे जायची आवश्यता भासेल तेही घ्यायची त्याने व्यवस्था केली आहे.

सृष्टीच्या निर्मितीपूर्विच ईश्वराने मनूष्यप्राण्याला मोक्षप्राप्तीसाठी उपयोगी पडणारी आणि चैतन्याने ओतप्रोत भरलेली अशी एक भाषा निर्माण केली. या भाषेचे नाव आहे 'संस्कृत' 'स्त्री' या शब्दाकरीता नारी, वामांगिनी,विमा,योषिता असे अनेक शब्द संस्कृत मध्ये आहेत हा प्रत्येक शब्द स्त्रीची सामाजीक कौटुंबिक आणि धार्मिक भूमिका दर्शवितो. संस्कृत भाषेचे शब्द भंडार ऐवढे प्रचंड आहेकी त्याची माहीती द्यायला एक आयुष्य पूरे पडनार नाही.वाक्यात शब्द कोठेही असले, वाक्याचा अर्थ बदलत नाही. जिथे संस्कृतचे अध्ययन होते तेथे संस्कृती वास करते. देववाणी अशा या संस्कृती चे उच्चारजरी पटलेतरी आनंद वाटतो. 'संस्कृती संस्कृताश्रीता' असे म्हणतात. याचा अर्थ आहे, 'संस्कृती हि संस्कृतच्या आर्शयाला असते.' म्हणजे जिथे संस्कृतीचे अध्ययन होते तेथे संस्कृती वास करते.संस्कृतीचा अभियान करणारी व्यक्ती संस्कृतशील, सौजन्यशील असते. प्रचीनकाळापासुनच संस्कृत हि अखिल भारताची भाषा म्हणून ओळखली जात होती कश्मीरपासून लंकेपर्यंत वगांधार पासून मगधापर्यंत विद्यार्थी नालंदा तक्षशिला काशी आदी विद्यापीठातून अनेक शास्त्रे आणि विद्या यांचे अध्ययन करत या भाषेमुळे मंमट,कैयट या काश्मिरी पंडिताचे ग्रंथ थेट रामेश्वर पर्यंत प्रसिद्ध पावले आयुर्वेदातील चरक हा पंजाबचा सुश्रृत वाराणसीचा वाग्भट सिंधचा, कश्यप काश्मीरचा आणि वृंद महाराष्ट्राचा पण संस्कृतमुळे हे सर्व भारत मान्य झाले.

राष्ट्रभाषा कोणती असावी याकरता संसदेत वाघाला दक्षिण भारताने हिंदीला कडाडून विरोध केला. एक फ्रेंच तत्वज्ञ म्हणाला अरे तुम्ही कशाकरता भांडता संस्कृती तुमची राष्ट्रभाषा आहेत तीच सुरू करा. राष्ट्रभाषा संस्कृत सारखी देवभाषा तुम्ही घालवली मग भांडणे होणार नाही तर काय? आज हिंदुस्थानभरकहर आहे. या संस्कृत द्वेष्टांनी हे ध्यानात घ्यावे देववाणी चा ध्वज आता जागतिक

ISBN No: 978-81-94206-6-0

स्तरावर पोहोचला असून त्याचे सारे श्रेय साडेतीन टक्केवाल्यांना (ब्राह्मणांनाच) आहे. कुणी कितीही नाके मुरडली तरी सर्व भाषांची जननी असलेली संस्कृती असलेली संस्कृत भाषा पौर्वात्य च नव्हे तर पाचशे मेहतांनी आकर्षित करत आहे भारताचेच नव्हे तर जगाचीच मूळ भाषा संस्कृत आहे आणि तिच्यापासून निघालेले सर्व भाषा प्रकृत आहेत. संस्कृत ही देवभाषा असल्याने तिच्यात अपार चैतन्य आहे. ती अमृत आहे संस्कृत ही जशी सर्व भारतीय भाषांची जननी नाही तसेच ती एका धर्माची किंवा उच्चवर्णीयांची देखील नाही.

ती जनभाषा होती हे लक्षात घेऊन तिचे ज्ञानभाषा म्हणून असलेले महत्त्व आजही कायम आहे हे अधोरेखित करणारा लेख आजच्या संस्कृत भाषा दिनाच्या निमित्ताने भाषा हे निव्वळ अभिव्यक्तीचे साधन नसून ते मनुष्याच्या सामाजिक ओळखीचे एक महत्त्वाचे माध्यम असते. आणि संस्कृत भाषा या संदर्भातील सर्व भारतीय भाषांची अग्रणी ठरावी अशी स्थिती आहे. भारताचा इतिहास आणि संस्कृती यांच्याशी संस्कृती यांचा घनिष्ठ संबंध असल्याने परिस्थिती अधिकच नाजूक बनली आहे. त्यात गेल्या काही वर्षात संस्कृतीच्या प्रसारासाठी झालेले प्रयत्न प्रामुख्याने भावनिक पातळीवर सीमित राहिल्याने त्यातून काही वेळा अस्मितांच्या संघर्षाचे प्रसंग ही अगदी स्वाभाविकपणे निर्माण झाले. संस्कृती जगातील सर्वात प्राचीन भाषा आहे सर्व भारतीय भाषांची जननी म्हणजे संस्कृत भाषा सर्व युरोपीय भाषांचा उगम देखील संस्कृतातून झाला आहे.. संस्कृतीचे अनेक प्रकार आहेत महाभारत आणि रामायण भाषा महाकाव्य संस्कृत अधिक पुरातन आणि कमी सामान्य कृत आहे.

शास्त्रीय संस्कृत विस्तृत साहित्याची प्रामाणिक भाषा प्राचीन भारतीय व्या.करणानी वर्णन केले आहे. आणि विविध प्रकारच्या संस्कृतमध्ये मध्यवर्ती स्थान आहे. वैदिक संस्कृती उशिरा वैदिक ग्रंथाची भाषा तिच्या काळातील संस्कृतचा प्रभाव होता बौद्ध संकरित संस्कृत आणि जैन संस्कृती अनुक्रमे बौद्ध व जैन शास्त्रांच्या मध्य भारतीय भाषा आहेत. संस्कृत मध्ये खारोष्टी, कुशान, गुप्त, नागरी आणि देवनागरी यासारख्या ग्रामीण कडून आलेल्या विविध लिपी वापरल्या आहेत. भारताची प्राचीन भाषा वेदांची भाषा हिंदू धर्माची आणि प्रथम सहस्त्राब्धी तिच्या प्रारंभापासून व्यापक दर्शन आणि वैज्ञानिक साहित्य संस्कृती मृत भाषा आहे हे असेच एक शास्त्रीय पण अर्ध सत्य विधान आहे ज्या भाषेचा एकही मातृभाषेत जिवंत नाही. ती भाषा मृत मानली जाते संस्कृत ही प्रामुख्याने हिंदू धर्माची भाषा होती ती ब्राह्मणांनी स्वतःचे श्रेष्ठत्व जपण्यासाठी वापरलेली ब्राह्मणांची स्वतःची भाषा आहे. संस्कृती कधीच बोलीभाषा नव्हती अशी काही विधाने सांगता येतील हिंदू संस्कृतीचे श्रुती स्मृती पुराणे धार्मिक वांग्मय संस्कृतात आहे हे खरेच आहे. पण संस्कृतातील एकूण वांग्मयाचा तुलनेत या वांग्मयाचे प्रमाण फार मोठे नाही. संस्कृत ही निव्वळ धार्मिक साहित्याची भाषा नसून दक्षिण आशियातील भरलेल्या संस्कृती ची ज्ञानपरंपरेतील भाषा आहे.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

ISBN No: 978-81-94206-6-0

दिव्या गीर्वाणभारती।

मंजिरी पाठक
एम.ए.व्दितीय वर्ष
नेताजी सुभाषचंद्र बोस महाविद्यालय, नांदेड.

भाषासु मुख्या मधुरा दिव्या गीर्वाणभारती।
तत्रापि मधुरम काव्यम् तस्मादपि सुभाषितम्।।

वरील पंक्तीतून संस्कृत भाषेची प्रशंसा व्यक्त होते. संस्कृत भाषा म्हणजे देववाणी असे म्हणतात. सुसंस्कृत व्याकरण जेथे बद्द आहे ती संस्कृत भाषा.संस्कृत भाषेतील बरेच शब्द हे मराठी भाषेमध्ये जसेच्या तसे येतात. किंबहुना हिंदी भाषेत सुद्धा येतात म्हणूनच संस्कृत भाषेला भारतीय भाषांची जननी असे म्हटले आहे. संस्कृत भाषा ही शब्दांचे भांडार असलेली भाषा आहे.या भाषेत एका शब्दाला अनेक शब्द आहेत. उदाहरण द्यायचे झाले तर,पाणी या शब्दाला आप, तोय, उदक, नीर, जल ,पय, असे अनेक शब्द आहेत. अशी ही शब्दांनी समृद्ध असलेली भाषा आहे. वैज्ञानिक दृष्ट्या देखील संस्कृत भाषा खूप महत्त्वपूर्ण आहे.

संस्कृत भाषेचे उच्चारण लहानपणापासून केल्यामुळे वाणी शुद्ध व स्पष्ट उच्चार होतात. फार पूर्वी गुरुकुल पद्धतीत ऋषींच्या आश्रमात बोलण्यासाठी आणि शिकण्यासाठीही संस्कृत भाषेचा वापर होत असे.संस्कृत भाषेत लिहिलेले वांङमय हे फार प्राचीन आहे. कवि वाल्मिकी हे संस्कृत भाषेतील आद्य कवी होत. त्यांनी सर्वप्रथम रामायण हे महाकाव्य लिहिले. संस्कृत साहित्यात विपुल ग्रंथसंपदा असून वेद, उपनिषद ,पुराण ,शास्त्र,आयुर्वेद, धनुर्वेद,नाट्यशास्त्र हे संस्कृत भाषेचीच देणगी आहेत.

व्याकरणात पाणिनि यांचा अष्टाध्यायी ग्रंथ ,पतंजलि यांचे महाभाष्य, भर्तृहरी यांचे वाक्यपदीयम्,यास्क यांचे निरुक्त असे कितीतरी मौलिक ग्रंथ संस्कृत भाषेतच आहेत.आणखी एक गोष्ट मला सांगावीशी वाटते ती म्हणजे प्रथमा पासून संबोधन पर्यंत सर्व विभक्ती एका श्लोकात येतात आणि तो श्लोक म्हणजे रामरक्षेतील -
रामो राजमणि: सदा विजयते रामं रमेशं भजे।

रामेणाभिहता निशा चरचमू रामाय तस्मै नमः।

रामान्नास्ति परायणं परतरं रामस्य दासोस्म्यहम्।

रामे चित्तलय:सदा भवतु मे भो राम मामुद्धर।

हे सुभाषित आहे. संस्कृत मधील साहित्यदेखील अजरामर आहे.

ISBN No: 978-81-94206-6-0

भास, कालिदास, भारवि, माघ , यांच्यासारखे लेखक-नाटककार दंडी बाणभट्ट यांच्यासारखे गद्यकार यांचे योगदान संस्कृत साहित्यात मोलाचे आहे. संस्कृत नाटकात कवी कालिदास यांचे अभिज्ञान शाकुन्तलम् हे नाटक भारतातील लोकांमध्ये नव्हे तर पाश्चात्य मध्येही ही प्रिय आहे .त्यांच्या या नाटकासाठी एक उक्ती प्रसिद्ध आहे

काव्येषु नाटकं रम्यम् तत्र रम्या शकुंतला ।

परमेश्वरावर श्रद्धा हेच भक्ती करण्याचे एकमेव साधन आहे हे जा भगवद्गीतेमध्ये सांगितले आहे हे जी वाचल्याने मनाला शांती मिळते. सांख्ययोग सांगणारी ही भगवद्गीता ही संस्कृत भाषेचा देणगी आहे अशा या भगवद्गीतेमध्ये हे श्रीकृष्णांनी आत्मतत्वाचे वर्णन केले आहे.

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावक:।

न चैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः।

अशीही भगवद्गीता समस्त वैदिक ज्ञानाचे सार आहे. पतंजलीचा योगदर्शन हा ग्रंथही संस्कृत भाषेतच आहेत. त्यात त्यांनी यम नियम आसन प्राणायाम प्रत्याहार धारणा ध्यान समाधी अष्टोअङ्गानि।
अशी आठ अंगे सांगितली आहेत त्यालाच अष्टांग योग असे म्हणतात. अशाप्रकारे शब्दांनी समृद्ध असलेली ही संस्कृत भाषा ज्या भाषेतील उपनिषदे हि केवळ दार्शनिकप विचारांची नसून, त्यांचा संबंध आपल्या जीवनातील अनेक क्षेत्रांशी येतो.

समाजाचा नैतिक उपदेश यातच येतो. असे ज्ञान असे उपदेश ज्या भाषेत आहेत ती भाषा लोप पावत चालली आहे. ज्या भाषेत आपल्या वेद वांग्मय आहे ती भाषा कुठे आहे? खरोखरच सद्यपरिस्थितीत संस्कृत भाषेचा उपयोग केवळ परीक्षेमध्ये गुण मिळवण्यासाठी व्हायला लागला. संस्कृत भाषा शिकण्यासाठी विद्यार्थ्यांची मानसिकता बदलली पाहिजे. जेणेकरून जास्तीत जास्त विद्यार्थी संस्कृत शिकण्याकडे वळले पाहिजेत. संस्कृत ही भाषा शिकण्याची नसून त्यात जगता आले पाहिजे.

ही शिकवण आमच्या संस्कृतच्या शिक्षकांनी दिली आहे आणि ही गोष्ट अनुभवातूनच सांगता येते.

।। संस्कृताय नमो नमः ।।

ISBN No: 978-81-94206-6-0

ISBN No: 978-81-94206-6-0